

PHOENIX

H
O
E
N
I
X



40,1
1994

EXORIENTE
LUX
LEIDEN 1994

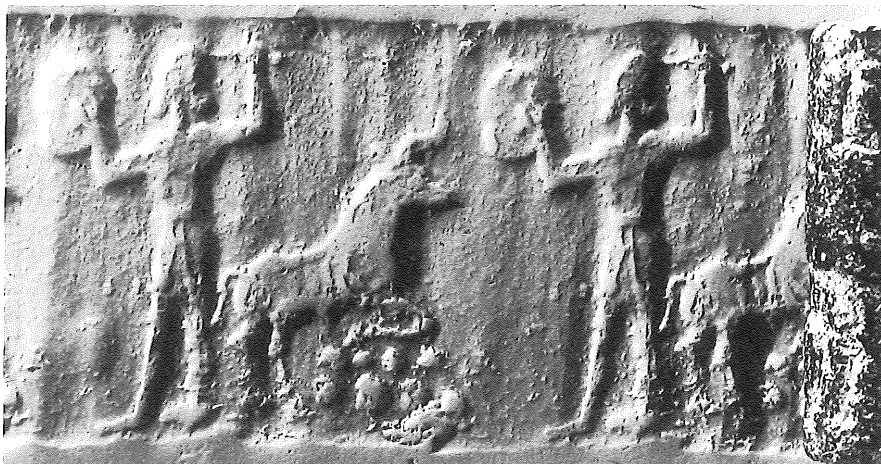
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan, 45 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. F.A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Schopenhauerstraat 209, 7323 LZ Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Doordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	Dr R. van Walsem, Egyptologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. P.J.I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NUMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Von- delstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K.J.H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift- filologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Vrouwenkopje, gevonden in 1979 te Deir 'Alla (IJzertijd IIc = Neo-Assyrische periode; ca. 750-600 v. Chr.), terracotta, hoogte 6,2 cm. RMO Leiden.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX



Afrolling van een Midden-Assyrisch rolzegel gevonden te Tell Sabi Abyad; ca. 1250 v. Chr. Zie de bijdrage van P. AKKERMANS in dit nummer.

ACTUALITEITEN

INHOUD

Genootschapsmededelingen	2
Personalia Orientalia	3
De heuvel van de Witte Jongen, opgravingen te Tell Sabi Abyad in Noord-Syrië	P.M.M.G. AKKERMANS 4
Tell al-Raqa'i: een dorp op het platteland van Noord-Mesopotamië (3000-2400 v. Chr.)	B. STUART en H. CURVERS 16
De opgravingen op Tell Ibrahim Awad in 1993	W.M. VAN HAARLEM 33
De rollen van de Dode Zee. Recente ontwikkelingen, nieuwe teksten en omstreden standpunten	A.S. VAN DER WOUDE 44

PHŒNIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C.H.J. DE GEUS, Th. P.J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maas-tricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phœnix*; Drs. G.H. DE KNEGT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingen-programma; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

SUPPLEMENTEN EX ORIENTE LUX

In deze reeks, waarvan in 1990 het eerste deel uitkwam (De schepping van de wereld), verscheen in februari deel 2, met als titel *Landbouw en irrigatie in het Oude Nabije Oosten* (8vo, 144 p., 20 ill.). Het bevat vijf bijdragen, gewijd aan Egypte, Mesopotamië en Palestina. Zie voor nadere informatie over de inhoud en de wijze van bestellen (tegen gereduceerde ledenprijs) de achteromslag van dit nummer.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 13 oktober 1993 promoveerde te Leiden de Egyptoloog A. EGBERTS, werkzaam bij de vakgroep Egyptologie aldaar, op een proefschrift getiteld „In Quest of Meaning. A Study of the Ancient Egyptian Rites of Consecrating the *Meret* -Chests and Driving the Calves”. Promotor was Prof. de. J.F. Borghouts. Het is een studie van de betekenis van twee Oudegyptische ritën, die vooral afgebeeld worden op de wanden van de tempels uit de Grieks-Romeinse tijd. De *meret*-kist heeft enkele vormvarianties en wordt, karakteristiek, bekroond met vier struisvogelveren. Uit de teksten van het „Wijden van de *meret*-kisten” blijkt dat het thema de sociale en politieke eenheid van Egypte is. Op het mythische vlak worden de kisten in verband gebracht met de lichaamsdelen van de eens vermoorde dodengod Osiris, die worden vereenzelvigd met de provincies van het land. De mummificatie van Osiris symboliseert zo de hereniging van Egypte, en de *meret*-kist is het symbool van de eenheid van Egypte. De scènes van het „Drijven van de kalveren”, al vanaf de Vde dynastie voorkomend, tonen de koning met een rechte, horizontale stok in de rechterhand en in de linker de uiteinden van vier touwen vastgemaakt aan vier kalveren. Naast de touwen draagt de linkerhand een kronkelige, verticaal gehouden stok. De rite heeft een agrarisch-kosmisch thema en verwijst naar het dorsen van het graan en het vernietigen van vraatwormen, om overvloed en goede kwaliteit van de oogst te garanderen. Er is opnieuw een mythologisch verband met Osiris, die hier als vegetatiegod optreedt en met het koren gelijkgesteld is. Scènes van de twee ritën zijn doorgaans bijeengegroepeerd, vanwege het verband dat ze met elkaar hebben. De ritën werden opgevoerd tijdens de processies op een aantal tempelfeesten.

DE HEUVEL VAN DE WITTE JONGEN OPGRAVINGEN TE TELL SABI ABYAD IN NOORD-SYRIË

PETER M.M.G. AKKERMANS

Voor de inwoners van Damascus, Hama, Aleppo en de andere grote steden in het westen van Syrië geldt de Jezirah — de dorre en droge steppe ten oosten van de Eufraat — als een achterlijk gebied, dat slechts bevolkt wordt door keuterboertjes en nomaden, als een land van tentenkampen en hoge bruidschatten. De uitgestrekte, boomloze vlaktes en het licht golvende heuvellandschap worden onderbroken door de stroomdalen van riviertjes zoals de Balikh en de Khabur en door gebergtes zoals de Jebel Abdel al-Aziz. Voor archeologen is deze op het eerste gezicht zo desolate streek evenwel een waar paradijs, waar de resten van een ver verleden overvloedig aanwezig zijn.

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is, onder leiding van schrijver dezes, intensief betrokken bij het archeologische onderzoek in de Jezirah. Opgravingen worden namens het Rijksmuseum van Oudheden uitgevoerd in de vallei van de Balikh, een regio bezaaid met honderden tells en andersoortige archeologische monumenten. Momenteel worden drie ruïneheuvels nader onderzocht: Tell Sabi Abyad, de nabij gelegen Tell Sabi Abyad II en Khirbet esh-Shenef. De plaatsen van opgraving — waarvan de belangrijkste Tell Sabi Abyad is, de „Heuvel van de Witte Jongen” — zijn alle gelegen in het noorden van de vallei, ongeveer dertig kilometer van de Syrisch-Turkse grens.

Tell Sabi Abyad is een vier à vijf hectaren grote ruïneheuvel, die ongeveer tien meter oprijst in het vlakke en kale landschap. Waaraan de Heuvel van de Witte Jongen zijn naam ontleent, is nog onduidelijk. Onder de plaatselijke bevolking doen twee verklaringen de ronde. Volgens de ene spookt het op de tell, volgens de andere ligt er het graf van de zoon van een sheikh, die zijn jongen in een wit gewaad liet begraven (fig. 1).

De heuvel bevat uitstekend geconserveerde resten uit het late Neolithicum, ca. 5800-5000 v. Chr., een periode waarin de zogenaamde Halaf-cultuur in Syrië tot ontwikkeling en bloei kwam. Deze Halaf-cultuur, vernoemd naar Tell Halaf aan de Syrisch-Turkse grens, vormt een nog nauwelijks begrepen cultureel fenomeen. Karakteristieke elementen van de Halaf-cultuur, zoals het fraai beschilderde aardewerk, de ronde bouwwerken en de vrouwfiguurtjes, verspreidden zich op zeer homogene wijze en

in een relatief korte tijdspanne over een uitgestrekt gebied (van de Zagros in het oosten tot de Taurus in het westen).

Naast deze prehistorische resten treffen we te Tell Sabi Abyad ook de perfect bewaard gebleven overblijfselen aan uit veel jongere tijd, uit het late tweede millennium v. Chr., die ons de mogelijkheid bieden een inzicht te krijgen in de wijze waarop de Assyrische koningen hun buitengewesten, ver van de hoofdstad, organiseerden en structuur gaven.

Beide tijdvakken zijn, om uiteenlopende redenen, archeologisch tot nog toe nauwelijks op grote schaal onderzocht; het onderzoek in de Balikh-vallei vult dus een werkelijke hiaat in onze kennis van het oude Nabije Oosten in. Vijf seizoenen van opgraving hebben inmiddels plaats gevonden te Tell Sabi Abyad¹; hier zullen vooral de resultaten van de laatste veldcampagne (augustus t/m begin oktober 1993) aan de orde komen².



Fig. 1 — Jonge herder in de Balikh-vallei. Op de achtergrond Tell Sabi Abyad.

¹ De eerste campagnes, in 1986 en 1988, vonden plaats onder de vlag van de Universiteit van Amsterdam en werden door deze instelling en de Stichting Archon van N.W.O. gefinancierd. Bij het aantreden van schrijver dezès als conservator voor de afdeling Oude Nabije Oosten in het Rijksmuseum van Oudheden (R.M.O.) verhuisde het onderzoek in 1990 naar Leiden. Drie veldcampagnes onder auspiciën van het R.M.O. vonden vervolgens plaats (1991, 1992 en 1993). Het R.M.O. is voornemens de opgravingen te Tell Sabi Abyad (en op de nabij gelegen sites) jaarlijks voort te zetten. Instellingen in binnen- en buitenland

Het prehistorische onderzoek

Tell Sabi Abyad kent een lange bewoningsgeschiedenis. Elf grote bouwlagen worden momenteel onderscheiden, die tezamen honderden jaren van continue bewoning weerspiegelen. De vroegste bewoningslagen die tot nog toe zijn blootgelegd, in negen meter diepe sleuven, dateren van omstreeks 5800 v. Chr. De jongste lagen zijn rond 5000 v. Chr. te plaatsen, toen, om nog niet opgehelderde redenen, een einde kwam aan de bewoning op de tell.

De graafactiviteiten richten zich momenteel vooral op bouwlaag 6, het zogenaamde Verbrande Dorp. Dit prehistorische dorp kenmerkt zich door dicht op elkaar gebouwde huizen, verwoest door een felle brand omstreeks 5200 v. Chr. De rechthoekige, uit pisé opgetrokken huizen bestonden elk uit tien à vijftien kleine kamertjes, die elk vaak niet groter waren dan 1,5 bij 1,5 m (fig. 2). Deze kamertjes blijken niet allemaal op dezelfde manier toegankelijk geweest te zijn. Sommige hadden normale deuropeningen (met deurdraaisteen), dikwijls was er echter alleen een kruipgat met een doorsnede van ongeveer 50 cm. Een aantal kamertjes hadden helemaal geen gelijkvloerse toegang; deze ruimtes moeten via het dak toegankelijk geweest zijn.

De daken gaven overigens niet alleen toegang tot sommige kamers, maar werden ook voor allerhande activiteiten gebruikt. Een dergelijk gebruik ligt voor de hand, wanneer men in aanmerking neemt dat het Verbrande Dorp in terrassen was gebouwd op de zuidoostelijke helling van Tell Sabi Abyad. Door deze terrasseringslagen de vloeren van de hoger gelegen huizen min of meer op hetzelfde niveau als de daken van de lager gelegen huizen; men kon, kortom, direkt het dak betreden van deze lager gelegen huizen. Uit de verspreiding van artefakten in de huisresten valt af te leiden dat oorspronkelijk allerlei potten, maalstenen en vijzels op het dak stonden, ongetwijfeld ten dienste van de voedselbereiding.

participeren in het onderzoek. Speciale dank aan The Oriental Institute (University of Chicago) en het Maison de l'Orient (CNRS, Lyon), die elk actief deelnemen aan het veldwerk, aan de Syrische Oudheidkundige Dienst voor het verlenen van de licenties en vooral ook aan de vele studenten en andere medewerkers, die hun beste krachten aan het projekt gaven (en geven).

² Voor de eerdere seizoenen van opgraving, zie o.a. P.M.M.G. AKKERMANS, „The Neolithic of the Balikh Valley, Northern Syria: A First Assessment”, *Paléorient* 15/1 (1989) 121-133; idem, *Villages in the Steppe — Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria* (Amsterdam 1990); P.M.M.G. AKKERMANS (ED.), *Excavations at Tell Sabi Abyad - Prehistoric Investigations in the Balikh Valley, Northern Syria* (Oxford 1989); P.M.M.G. AKKERMANS and M. LE MIÈRE, „The 1988 Excavations at Tell Sabi Abyad, a Later Neolithic Village in Northern Syria”, *American Journal of Archaeology* 96 (1992) 1-22; P.M.M.G. AKKERMANS and I. ROSSMEISL, „Excavations at Tell Sabi Abyad, Northern Syria: A Regional Centre on the Assyrian Frontier”, *Akkadica* 66 (1990) 13-60.

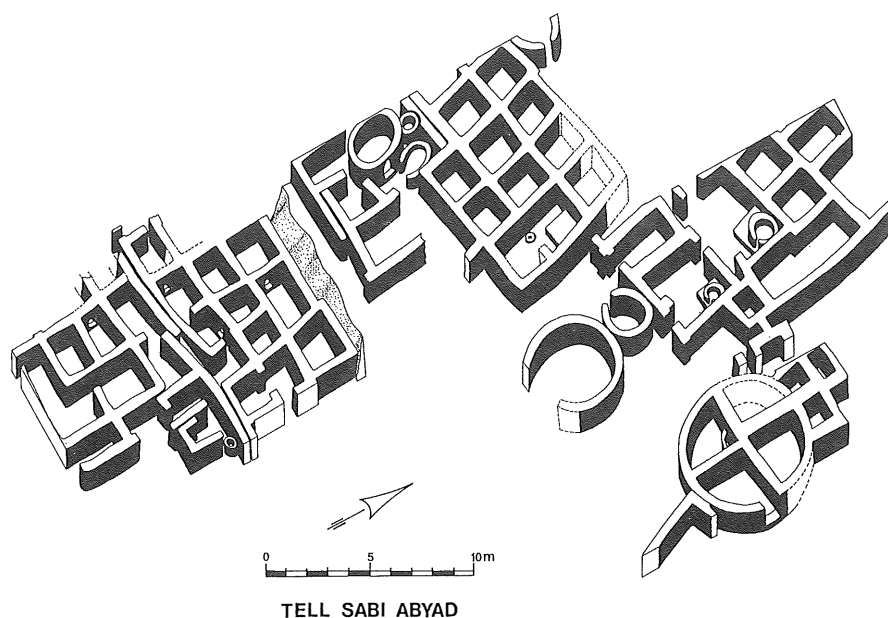


Fig. 2 — Isometrische tekening van het zogenaamde Verbrande Dorp, ca. 5200 v. Chr.

Op de daken hebben mogelijk ook rituele activiteiten plaats gevonden. In de resten van één van de verbrande huizen, tussen de verkoolde dakbalken en indrukken van rietmatten, werden elf grote en merkwaardig gevormde objecten van in de zon gedroogde klei aangetroffen. Oorspronkelijk moeten ze op het dak van het huis gelegen hebben. De kleiblokken zijn ovaal van vorm, plat aan de onderkant en bol aan de bovenkant. Aan weerszijden bevinden zich één of twee ondiepe gaten, en ook de voorzijde heeft een dergelijke uitsparing. Twee van deze blokken bleken de hoorns van wilde schapen te bevatten, en in een derde blok zat een bovenbeen van een rund. Onduidelijk is wat deze objecten voorstellen en waartoe ze precies dienden. Opmerkelijk is dat in het puin van het ene huis waarin de kleiblokken lagen ook de skeletresten van twee volwassenen werden aangetroffen. Ook deze personen moeten zich oorspronkelijk op het dak bevonden hebben. Waarom deze personen niet aan het vuur ontkomen zijn, blijft voorlopig een raadsel (in geen van de andere huizen werden resten van slachtoffers van de brand aangetroffen).

Ovens en haardplaatsen zijn vrijwel afwezig in de huizen. Dergelijke installaties stonden in de open lucht of in speciaal daartoe opgetrokken

bouwwerken op de erven rondom de diverse huizen. Sommige van de ovens waren bijenkorfvormig en stonden manshoog aan; in één geval was het dak nog grotendeels intact.

Naast de ovens en vuurplaatsen treft men op de erven ook ronde bouwwerken aan, die in doorsnede variëren van twee tot vijf meter. Sommige van deze zogenaamde *tholoi* waren, net als de ovens, bijenkorfvormig, andere lijken een afgeplat dak of puntig dak gehad te hebben van riet en leem. Aan de buitenzijde waren de tholoi vaak wit gepleisterd. Qua vorm en locatie doen deze ronde bouwwerkjes onmiddellijk denken aan moderne dorpsarchitectuur in Syrië: kleine, bijenkorfvormige gebouwtjes die men aantreft op de erven rond de woonhuizen en die gebruikt worden als opslagruimte, keukentje of stal. Waarschijnlijk dienden ook de prehistorische bijenkorfhuisjes voor dergelijke doeleinden.

Duizenden artefakten van allerhande aard en grote hoeveelheden dierlijke botten en planteresten werden aangetroffen in de diverse huizen, temidden van de dakresten en het puin van de ingestorte wanden. In één kamer werden enkele kubieke meters (!) verkoolde tarwe gevonden, ongetwijfeld een verbrande voorraad. In andere kamers lagen aanzienlijke hoeveelheden maalstenen, vijzels en aardewerk of allerhande kleingood, zoals stenen bijtjes, benen priemen, slingerkogels, weefgewichtjes, zegelingen en figuurtjes van klei. Deze vondsten lagen alle nog min of meer op de plek waar ze zich oorspronkelijk bevonden (dus toen de huizen nog in gebruik waren) en beloven een gedetailleerd beeld te geven van een gemeenschap uit het late zesde millennium v. Chr.

Het aardewerk uit deze tijd is betreffelijk grof afgewerkt. Kenmerkend zijn de ovale kommetjes. Het vaatwerk is soms beschilderd of voorzien van een ingekraste decoratie. Beschilderd aardewerk is nog betrekkelijk zeldzaam, maar het belang hiervan neemt in een rap tempo toe: terwijl rond 5200 v. Chr. (ten tijde van het Verbrande Dorp) slechts zo'n 4-5% van het aardewerk beschilderd is, geldt dit 150 jaar later voor bijna 80% van de keramiek. Het meeste aardewerk werd lokaal vervaardigd, maar er zijn ook duidelijke aanwijzingen voor import. Zo kwam bijvoorbeeld donker, gepolijst vaatwerk uit het kustgebied langs de Middellandse Zee (zo'n 350 km ten westen van Tell Sabi Abyad) en fraai versierd Samarra-aardewerk uit oost-Syrië of Irak.

In enkele huizen concentreerden de vondsten zich in één of twee kamertjes, die als een soort van archiefruimte gediend lijken te hebben. Sommige vondstcategorieën, waaronder de kleifiguurtjes, de zegelingen en de zogenaamde *tokens*, komen vrijwel uitsluitend in deze archiefruimte voor; er werd blijkbaar belang aan gehecht deze objecten zorgvuldig te bewaren.

De tientallen figuurtjes, vervaardigd van in de zon gedroogde klei en nauwelijks 5 cm groot, stellen alleen vrouwen en dieren voor, sommige zeer schematisch, andere meer naturalistisch. Een aantal van de vrouwfiguurtjes heeft een gaatje bovenaan in de romp, ter hoogte van de hals, ter bevestiging van een hoofdje (dat blijkbaar uitgewisseld kon worden). Opmerkelijk is echter dat alle vrouwfiguurtjes hoofdloos zijn teruggevonden. Blijkbaar werd het hoofdje opzettelijk afgebroken of weggenomen, meest waarschijnlijk in het kader van rituele bezigheden. Een aanwijzing voor ritueel gebruik kan ook afgeleid worden uit het feit dat in één van de dierfiguurtjes een scherp steentje was gestoken, als een soort van pijlpunt die het dier heeft getroffen (jachtmagie?).

Een unieke vondst zijn de zegelingen van klei (fig. 3). Tot nog toe waren slechts ca. 40-50 zegelingen in klei bekend van plaatsen als Arpachiyah, Tepe Gawra en Khirbet Derak, en alle dateren rond het midden van het vijfde millennium v. Chr. Te Tell Sabi Abyad zijn inmiddels 300 zegelingen gevonden, die dateren uit veel vroegere tijd (het late zesde millennium) en die in een fraaie context (het Verbrande Dorp) tevoorschijn kwamen. De zegelingen dienden oorspronkelijk voor de afsluiting van voorraadvaten, stenen kommetjes, zakken en vooral ook manden (indrukken van vlecht-



Fig. 3 — Zegelingen van klei met de indrukken van stempelzegels. Tell Sabi Abyad, ca. 5200 v. Chr.

werk aan de onderzijde van veel zegelingen geven aan dat honderden manden in omloop waren).

Het merendeel van de zegelingen is voorzien van één of meer indrukken van stempelzegels. Tientallen stempelzegels moeten in gebruik geweest zijn, in allerlei maten en vormen (rond, vierkant, langwerpig of getrapt). De indrukken op de zegelingen tonen veelal geometrische motieven, maar ook naturalistische motieven komen vaak voor, zoals de „gazelles” met grote, naar achter gebogen hoorns. In samenhang met deze zegelingen werden ook grote aantallen *tokens* gevonden, telsteentjes van klei in allerhande vormen en afmetingen. Het merendeel bestaat uit kleiballetjes, maar ook platte schijfjes, kleine cilindertjes en kegeltjes zijn aanwezig.

De *tokens* en zegelingen deden zeer waarschijnlijk dienst in een complex handelsnetwerk, in de uitwisseling of het beheer van allerhande goederen. De zegelingen waren bij uitstek geschikt om onbevoegden de toegang tot een bepaald produkt te ontzeggen; zij impliceren het bestaan van duidelijke eigendomsbepalingen, van controle, bureaucratie en macht over de aanvoer en distributie van goederen. Van elke zegeling werd een klein deel bewaard in specifieke kamertjes (archiefruimtes), tezamen met de *tokens* en andersoortig kleingoed, misschien als bewijs van levering, betaling of ontvangst. De honderden zegelingen en *tokens* in de huizen van het Verbrande Dorp geven aan dat de uitwisseling van goederen niet van incidentele aard was, maar plaats vond op een grootschalige, gestructureerde en gecontroleerde wijze. Dat Tell Sabi Abyad onderdeel vormde van een wijd vertakt handelsnetwerk wordt ook aangegeven door de aanwezigheid van onder andere import-aardewerk uit de Levant en Irak, van obsidiaan uit centraal-Anatolië, van basalt en allerlei andere steensoorten die in het Turkse bergland gewonnen werden.

Tell Sabi Abyad in het late tweede millennium v. Chr.

Omstreeks 5000 v. Chr. komt er een einde aan de bewoning te Tell Sabi Abyad. Duizenden jaren lang blijft de heuvel er vervolgens verlaten bijliggen; pas aan het einde van het tweede millennium v. Chr. wordt de plaats opnieuw voor bewoning in gebruik genomen.

Op de top van de heuvel wordt nu een monumentaal, min of meer vierkant gebouw opgetrokken, ongeveer 23 meter lang en 21 meter breed — naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om een fort (fig. 4). De muren zijn twee à drie meter breed en staan gedeeltelijk nog tot een hoogte van drie meter. Een trappenhuis in de noordwestelijke hoek van het gebouw geeft aan dat oorspronkelijk een bovenverdieping aanwezig was.



Fig. 4 — Het Midden-Assyrische fort te Tell Sabi Abyad, ca. 1250 v. Chr.

Het fort blijkt niet continue dienst gedaan te hebben; diverse malen werd het gebouw door brand verwoest en voor langere tijd verlaten, om vervolgens, na gedegen renovatie, weer opnieuw in gebruik genomen te worden. De vroegste bewoningsfase, onder andere gekenmerkt door fraai beschilderde Nuzi-bekers, is waarschijnlijk in de late veertiende of vroege dertiende eeuw v. Chr. te plaatsen. Rond 1250 v. Chr. hebben de Assyriërs het fort overgenomen en, min of meer volgens de oorspronkelijke layout, herbouwd. Ook deze versterking kwam gewelddadig aan zijn einde, maar opnieuw vond wederopbouw plaats; de tell was blijkbaar tē belangrijk om eenvoudigweg aan zijn lot overgelaten te worden.

Het Assyrische fort bestaat uit negen kamers, variërend in omvang en van elkaar gescheiden middels muren die in omvang niet onderdoen voor de zware buitenmuur. Alle kamers hadden lage, uit kleitichel opgetrokken boogdeuren. Tientallen kruiken en potten, oorspronkelijk geplaatst langs de muren van de diverse kamers, geven aan dat de benedenverdieping voornamelijk voor opslag diende. Zo werden bijvoorbeeld aanzienlijke hoeveelheden tarwe en gerst in de grote kruiken opgeborgen.

Naast het aardewerk werden betrekkelijk weinig andere goederen onverstoord op de vloeren van de diverse kamers aangetroffen. In deuropeningen



Fig. 5 — Plattegrond van de Midden-Assyrische architectuur op de top van Tell Sabi Abyad. Het fort neemt een centrale plaats in.

werden bronzen pennen en pijlpunten gevonden, elders kwamen maalstenen, vijzels en, in één kamer, honderden faïence kralen tevoorschijn. Het feit dat men deze, ongetwijfeld ook toendertijd, waardevolle kralen heeft laten liggen, suggereert dat het gebouw op een gegeven moment in allerijl werd verlaten. Soortgelijke aanwijzingen vindt men ook in de bouwwerken rondom het fort: ook hier lijken veel goederen eenvoudigweg te zijn ach-

tergelaten. De vloeren van de diverse huizen rondom het fort lagen vol met aardewerk, maalstenen en kleingood zoals pijlpunten, rolzegels en kleitabletten met inscripties.

Ten westen van het fort blijkt een tweede monumentale gebouw aanwezig te zijn, waarvan de plattegrond — door langdurig en geduldig schaven van het tell-oppervlak — inmiddels grotendeels in kaart kon worden gebracht (cf. fig. 5). In een volgend seizoen van opgraving hopen we het gebouw in zijn geheel bloot te leggen.

Dit tweede gebouw evenaart het fort in omvang, doch is veel regelmatiger van structuur. Het gebouw, mogelijk een paleis of de residentie van de hoogste bestuurder ter plekke, is driebeukig van opzet en toont een langgestrekte centrale zaal (met steunberen), aan weerszijden voorzien van een reeks van kleinere woon- en werkvertrekken. In de meest zuidwestelijke kamer werd een vloer van gebakken kleitichels aangetroffen; de naden tussen de diverse tichels waren met bitumen afgedicht. Een en ander suggereert dat we hier met een bad- of toiletruimte te maken hebben. De wanden van het vertrek en van de belendende gang bleken bovendien een versiering te dragen: in de pleisterlaag op de muren waren rijen van ondiepe, ronde gaatjes aangebracht.

Rondom de monumentale architectuur, die de gehele top van Tell Sabi Abyad in beslag neemt, treft men eenvoudige woonhuizen, werkplaatsen, ovens en silo's aan. De nauw met elkaar vervlochten huizen lijken één of meer kleine binnenplaatsen gehad te hebben, die elk toegang gaven tot de diverse vertrekken. Te oordelen naar de vondsten dienden sommige ruimtes voor opslag of voedselproductie, terwijl andere vertrekken gebruikt werden voor ontvangsten en administratieve doeleinden. Toiletten en wasgelegenheden bevonden zich in de meest afgesloten, „intieme” delen van de huizen, en waren soms slechts toegankelijk via een lange gang.

De nederzetting in zijn geheel is omgeven door een brede buitenmuur, gedeeltelijk geïncorporeerd in de woonarchitectuur. Het beeld dat nu ontstaat is dat van een burcht of vestingstadje. De teruggevonden teksten bevestigen dit beeld. De ruim 50 teksten en tekstfragmenten werden — op één na — alle gevonden in de huizen of in afvalkuilen rondom het fort. Sommige lagen nog op de plek waar ze oorspronkelijk waren opgeborgen, bijvoorbeeld in een nisje in de muur, andere werden gevonden op de vloer, vaak in deuropeningen. Misschien heeft men geprobeerd deze tabletten in veiligheid te brengen, maar zijn ze gevallen bij het haastige transport. We hebben ook aanwijzingen dat tabletten oorspronkelijk in kruiken bewaard werden.

De teksten³ vertellen over het wel en wee van een grensfort of *dunnu*. De meeste teksten betreffen eenvoudige administratieve zaken. Sommige zijn lijsten met kledingstukken en soortgelijke goederen of lijsten met namen van arbeiders, die een beloning tegoed hebben. Andere verhalen over de leveranties van gerst en sesamzaad, over de problemen rondom de waterkers, over de toewijzing van kleinvee voor de maaltijd in het „*huis van de goden*”, over het feit dat de bierbrouwer uit de stad Sahlalu dringend nodig is, of over de strubbelingen met de pottbakker.

Een aantal teksten werpt licht op de rol van Tell Sabi Abyad als grensplaats. Zo krijgt een ambtenaar genaamd Tammite, werkzaam op onze heuvel, opdracht van een zekere Nasir-Nabu om karavanen te controleren die uit het land van de Hettieten komen, uit de Hettitische vestingstad Karkemisj: „*Karavanen uit Karkemisj die naar mij komen, mogen niet zonder jou[w toestemming] passeren. Zegel al hun materiaal*”. In een andere brief wordt Tammite gevraagd inlichtingen te verschaffen: „*Heb je me vergeten en ben je weggegaan? (...) Wanneer je enige informatie hoort over het land Hatti, over het platteland of over ons, zend het dan*”. Opmerkelijk is het fragment van een gezegelde envelop met de indruk van een ringzegel, die zowel tekens in spijkerschrift als Hettitische hiëroglyfen draagt.

De teksten geven aan dat in de omgeving van Tell Sabi Abyad een aantal forten gelegen is; de Balikh-vallei blijkt het directe grensgebied van Assyrië te zijn, beschermd door een reeks van versterkingen (een systeem dat we ook uit de Romeinse tijd kennen: de limes). Er lijkt een hiërarchisch onderscheid te bestaan tussen de diverse forten, waarbij de grotere burchten zorg dragen voor de bevoorrading en bewapening van de kleinere versterkingen. Tell Sabi Abyad lijkt in deze hiërarchie een voorname plaats in te nemen: ambtenaren ter plaatse dienen hoge functionarissen van onderdak en voedsel te voorzien, óók als deze personen elders in de regio verblijven, of krijgen opdracht om brons (cq. bronzen wapens), ezels en wagens over de diverse forten te verdelen. In sommige brieven wordt verzocht om informatie over het oprukken van vijanden te bevestigen of wordt dringend om troepen gevraagd. Zo ontvangt Mannu-ki-Adad op Tell Sabi Abyad bericht van een zekere Mudammiq-Assur dat dertig Suheërs zich verplaatsten. Een en ander vormt blijkbaar een bedreiging, want de afzender vraagt om steun: „*Laat jouw wapens (...) naar de stad Madinani, naar mij, zich haasten (...)*”.

³ De teksten van Tell Sabi Abyad worden momenteel vertaald en bestudeerd door dr. Frans Wiggermann, Vrije Universiteit Amsterdam. Zie ook R. Jas, „Two Middle-Assyrian Lists of Personal Names from Sabi Abyad”, *Akkadica* 67 (1990) 33-39, aangaande een tweetal eerder gevonden tabletten.

Een belangrijke plaats in de briefwisseling neemt een man genaamd Ili-ipadda in, onderkoning van Hanigalbat en lid van de Assyrische koninklijke familie. Deze Ili-ipadda lijkt een lange staat van dienst gehad te hebben: zowel ten tijde van Salmanassar I als ten tijde van Tukulta-ninurta I is hij betrokken bij het bestuur van de westelijke buitengewesten van Assyrië. In brieven verzoekt hij o.a. om informatie over het land Hatti en het mogelijke naderen van vijanden, of wordt aangegeven dat hij verantwoordelijk is voor de toewijzing van ezels en wagens aan de diverse forten. Interessant is dat Ili-ipadda zowel afzender als ontvanger van brieven blijkt te zijn.

Een aantal teksten is voorzien van een eponiem. Deze eponiemen geven aan dat de Assyrische vesting te Tell Sabi Abyad gesticht werd ten tijde van Salmanassar I (1273-1244 v. Chr.), maar nog steeds in gebruik was gedurende de regeertijd van Salmanassar's zoon en troonopvolger Tukulta-ninurta I (1243-1207 v. Chr.). Wanneer Tell Sabi Abyad uiteindelijk opgegeven werd, is nog onduidelijk. Mogelijk gebeurde dat rond 1200 v. Chr., kort nadat Tukulta-ninurta bij een paleisrevolutie was vermoord en allerlei rivaliserende families in de hoofdstad naar de macht grepen. Een dergelijke verzwakking van de centrale macht was traditiegetrouw aanleiding voor lokale potentaten om een gooi naar de macht te doen en zelfstandige rijkjes te stichten. Mogelijk echter zet zich de bewoning te Tell Sabi Abyad zich ook nog enige tijd voort, tot ergens in de twaalfde eeuw v. Chr. Tell Sabi Abyad verdwijnt vervolgens in de „nevelen der geschiedenis” en zal nog slechts door nomaden als kampeer- en begraafplaats worden gebruikt, een situatie die zich voortzet tot op de dag van vandaag.

TELL AL-RAQA'I: EEN DORP OP HET PLATTELAND VAN NOORD-MESOPOTAMIË (3000 - 2400 VOOR CHR.)¹

BARBARA STUART EN HANS H. CURVERS

*Writing the past is drawing it into the present, re-inscribing it into the face of the present*².

In 1984 deed de Syrische Oudheidkundige Dienst een internationale oproep tot het onderzoeken van een aantal bedreigde archeologische vindplaatsen. De aanleg van een stuwdam, 28 km ten zuiden van Hasseke, zal volgens de huidige plannen in 1999 resulteren in het verdwijnen van 33 ruïneheuvels. Aan de Syrische noodkreet is door archeologen uit een groot aantal landen gehoor gegeven. Deze concentratie van archeologische activiteiten heeft sinds 1985 een grote hoeveelheid nieuwe informatie aangeleverd voor een gedetailleerde interpretatie van de geschiedenis van een klein gebied op het Noord-Mesopotamische platteland. De opgravingen werpen nieuw licht op de sociale en politieke verhoudingen in een periode waarin de eerste verstedelijking van Syrië plaatsvond.

¹ Negen opgravingsseizoenen en de aansluitende analyse van het materiaal (86-93) werden mogelijk gemaakt door het Instituut voor Prae- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen (IPP) en het Allard Pierson Museum van de Universiteit van Amsterdam, de afdeling Near Eastern Studies van the Johns Hopkins University, Baltimore en Robert McC. Adams, Smithsonian Institution Washington, D.C.. Financiële ondersteuning was afkomstig van National Endowment for the Humanities, National Geographic Society, Delheim Foundation, Syria Shell Petroleum Development B.V., Damascus, Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Fonds voor de Geld en Effectenhandel, Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum, en vele privé sponsors. NWO-Archon zag af van een bijdrage op grond van vermeende onduidelijke probleem- en doelstellingen van het project, de afdeling beurzenprogramma's van NWO daarentegen verleende in 1993 een reisbeurs aan de auteurs (R 28-363/4) voor een aantal bijeenkomsten met mede-onderzoekers G.M. Schwartz en S. Dunham; dit overleg heeft in hoge mate de inhoud van dit artikel bepaald.

Het directoraat van Oudheden en Musea in Syrië heeft in al die jaren in de personen van Dr. Sultan Muhesen, Directeur-Generaal, Dr. Ali Abu Assaf, oud-Directeur-Generaal, Dr. Adnan Bounni, Directeur Opgravingen, Damascus het project gesteund; Jean-Simon Lazar, Ibrahim Nano, Najah Toueir, Ibrahim Murad, en Husayn Yusuf, verleenden hun steun in Hasseke; Mohammed Halo (Hazuz) was gedurende alle seizoenen een onmisbare hulp. De bevolking van Sabaskur en een leger van vrijwilligers hebben door hun inzet vele geheimen aan de woonheuvel ontfutseld.

² TILLEY, CHRISTOPHER, 1989, „Interpreting Material Culture”, in: Hodder, Ian (Red.), *The Meaning of Things, material culture and symbolic expression*. One World Archaeology 6. Cambridge: University Press, p. 193.

Deze verstedelijking van de samenleving vond onder andere rond 2400 voor Chr. zijn neerslag in de grootse paleizen en archieven van Ebla-Tell Mardikh (Syrië)³. In het stroomgebied van de Khabur werden monumentale bouwwerken aangelegd op Tell Chuera, Tell Leilan, Tell Mozan, Tell Baydar en Tell Brak (Fig. 1). De vondst van een woordenlijst in de omgeving van het moderne Urfa (Turkije) en van kleitabletten op Tell Baydar getuigen ook in dit gebied van het bestaan van een complexe stedelijke cultuur. In Irak bouwden de bewoners van de steden vele grote en kleine tempels, sommige in de stadswijken en andere op een acropolis. Zij begroeven de vooraanstaande burgers vergezeld van vele schatten in de befaamde „koningsgraven van Ur”. Deze ontwikkelingen vonden plaats tussen 3000 en 2400 voor Chr.

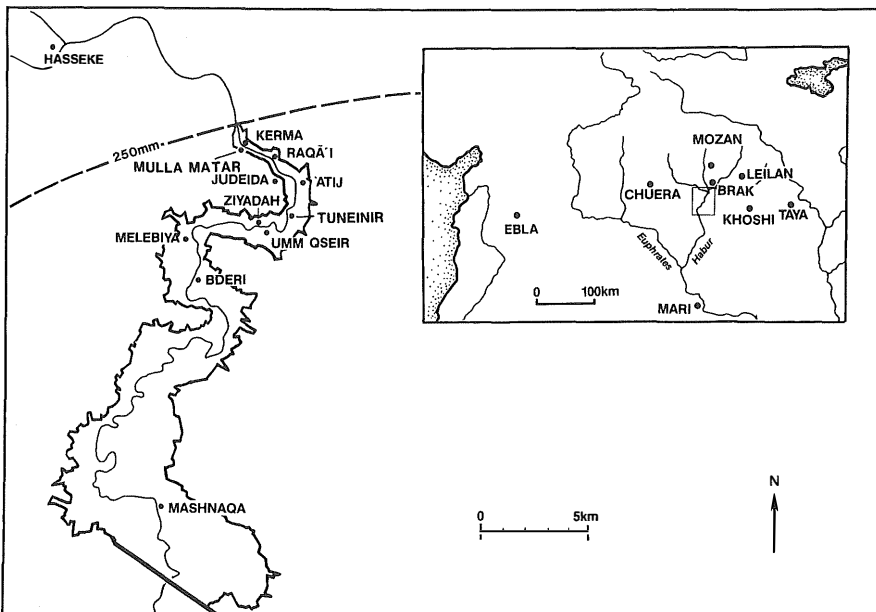


Fig. 1 — Toekomstige stuwdam in de Midden Habur (Syrië) en opgegraven vindplaatsen.

Het meer dat door de aanleg van de stuwdam in de Midden-Khabur ontstaat zal een omvang van 20 x 10 km hebben (Fig. 1). Het bedreigde gebied ligt in het zuidelijk deel van het driehoekige Habur stroomgebied, globaal gesitueerd tussen de moderne steden Ras el-Ain, Qamishli en Sha-

³ MATTHIAE, PAOLO, 1981, *Ebla, an Empire Rediscovered*. New York, Doubleday & Co.

dade. De gemiddelde jaarlijkse regenval in de zuidelijke punt van de driehoek (200 - 250 mm) staat geen regenlandbouw toe, tenzij men bereid en in staat is de risico's van een mislukte oogst te dragen. Het gebied van de Midden Habur werd en wordt derhalve gekenmerkt door irrigatie-landbouw (tarwe, tegenwoordig ook katoen en sesamzaad) ter weerszijden van de rivier, hier en daar uitgebreid met arealen waar zonder irrigatie gerst verbouwd wordt. De nederzettingen die gelijktijdig met Tell al-Raqa'i bewoond werden bevonden zich op ruïneheuvels in een ca. 1 tot 2 km brede strook langs de rivier.

De opgravingen op *Tell Atij*⁴ door de Laval Universiteit (Quebec, Canada) hebben een nederzetting aan het licht gebracht waarin opslag een grote rol speelde. Eén van de opslagfaciliteiten bestond uit ten minste vier gedeeltelijk gewelfde silo's, opgetrokken uit kleitichels en aan de binnenkant afgewerkt met kalkpleister. Toegang tot deze silo's werd van bovenaf verkregen aangezien er in de zijwanden geen deuren zijn aangetroffen. Iedere silo heeft een geschatte capaciteit van 4.5 m³ graan, genoeg om twee families van 5 personen gedurende een jaar te voeden. Wellicht bestaat er een verband tussen deze opslagfaciliteiten en de talrijke „telstukjes”, een rolzegel en een kleitablet voorzien van numerieke tekens. Samen vertegenwoordigen zij een systeem van geregistreerd beheer van voorraden. Enkele graven geassocieerd met de laatste bewoning van het dorp bevatten bronzen sieraden en kledingspelden, kralen gemaakt van halfedelstenen en een in schelp uitgesneden liggende stier.

Eén van de grotere vindplaatsen op de oostelijke oever van de Habur, *Tell Bderi*⁵, werd onderzocht door de *Freie Universität* van Berlijn. Rond

⁴ FORTIN, MICHEL, 1988, „Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles (printemps 1986) à Tell 'Atij, sur le moyen Khabour”, *Syria* 65: 139-171; 1990, „Rapport préliminaire sur la seconde campagne de fouilles à Tell 'Atij et la première à Tell Gudeda (automne 1987), sur le moyen Khabour”, *Syria* 67: 219-256; 1990, „Rapport préliminaire sur la 3e campagne de fouilles à Tell 'Atij et la 2e à Tell Gudeda, sur le Khabour (automne 1988)”, *Syria* 67:535-577; 1991, „Tell Gudeda: un site ‚industriel’ du IIIe millénaire av. J.C. dans la moyenne vallée du Khabour?”, *Bulletin Canadian Society for Mesopotamian Studies* 21:63-77; 1991, „Récentes recherches archéologiques dans la moyenne vallée du Khabour (Syrie)”, *Bulletin Canadian Society for Mesopotamian Studies* 21: 5-15.

⁵ PFÄLZNER, PETER, 1986/7, „A Short Account of the Excavation in Tell Bderi 1985”, *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 36/37: 276-291; 1986/7, „The Excavations at Tell Bderi 1986”, *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 36/7: 292-303; 1988, „Tell Bderi 1985, Bericht über die erste Kampagne”, *Damaszener Mitteilungen* 3: 224-378; 1990, „Tell Bderi - The Development of a Bronze Age Town”, in: S. KERNER (ed.), *The Near East in Antiquity I. German Contributions to the Archaeology of Jordan, Palestine, Syria, Lebanon and Egypt*, Amman: Goethe-Institut, Pp. 63-79.

2500 voor Chr. groeide deze plaats uit tot een nederzetting van respectabele omvang, omgeven door een stadsmuur met een breedte van tenminste 2,8 meter. In deze muur bevindt zich een monumentale stadspoort, aan beide zijden geflankeerd door orthostaten. De muur is aan de buitenzijde verstevigd door middel van een talud van pisé (aangestampte klei).

In de diverse bewoningsfasen van de ommuurde nederzetting bouwden de inwoners rechthoekige huizen van kleitichels. De vloeren, banken, tafels en bakken in de vele vertrekken bepleisterden zij met kalk. Men plaveide straten en hoven met kiezelstenen. In één laag werd een gepleisterd stenen kanaal blootgelegd dat afloopt in de richting van het centrum van de heuvel. Naar het zich laat aanzien is deze installatie gebruikt voor de toevoer van schoon water en niet als afvoer van verontreinigd water. In één van de latere woonlagen had men in twee huizen diepe bassins aangelegd; zij waren met elkaar verbonden door middel van gepleisterde kanalen. Deze installatie werd gebruikt voor het looien van huiden (naar analogie van moderne voorbeelden). In deze bewoningslagen zijn eveneens voorwerpen van administratieve aard aangetroffen: een rolzegel en een zegelafrolling in klei.

*Tell Melebiya*⁶ is een vindplaats die een bloeiende nederzetting kende in dezelfde periode dat Tell Bderi uitgroeide tot een kleine hoofdplaats. Aanzienlijke residenties alsmede woonhuizen van meer bescheiden afmetingen bepaalden het gezicht van dit regionale centrum op de westelijke oever van de Khabur. Drie brede straten en een plein completeren de plattegrond. De residenties liggen ten westen van de „Rue Loftus” en bestaan uit acht tot negen vertrekken: woonvertrekken, lichtschachten, keukens en ambachtelijke ruimten. In de reconstructies beschikken deze huizen over een bovenverdieping met een plat dak dat eveneens een woonfunctie had. De architectuur van de residenties is van goede kwaliteit; gepleisterde muren en banken, zorgvuldig gelegde vloeren alsmede een riool behoren tot de standaardinrichting.

Sommige huizen waren uitgerust met gepleisterde bakken, veelal onderling verbonden en voorzien van afvoerkanalen. Wellicht werden

⁶ LEBEAU, MARC *ET AL.*, 1985, „Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles à Tell Melebiya (moyen Khabour - printemps 1984)”, *Akkadica* 45:1-31; 1986, „Rapport préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles à Tell Melebiya (moyen Khabour - printemps 1985)”, *Akkadica* 46:1-49; 1987, „Rapport préliminaire sur la troisième campagne de fouilles à Tell Melebiya (moyen Khabour - automne 1986)”, *Akkadica* 51:1-74, 1989, „Rapport préliminaire sur la quatrième campagne de fouilles à Tell Melebiya (moyen Khabour - printemps 1987)”, *Akkadica* 61:1-31.

zij gebruikt voor wijn- of parfumbereiding dan wel het looien van leer. Een ambachtelijke functie kan eveneens toegeschreven worden aan een aantal ovens op en rond het Rawlinsonplein; in deze ovens zijn metaal-slakken aangetroffen. Dit laatste feit is een aanwijzing voor a) het bestaan van contacten met andere gemeenschappen, nodig ter verkrijging van grondstoffen voor de metaalbewerking, en b) het bestaan van een organisatie waarbinnen energie vrijgemaakt werd voor de verwerking van grondstoffen en de bewerking van het metaal; de eindproducten vormden een gewild artikel en ondersteunden de belangen van een elite.

De opgravingen op *Tell Gudeda*⁷, *Tell Kerma*⁸, *Tell Mashnaqa*⁹, *Tell Mulla Matar*¹⁰, *Tell Tuneinir*¹¹, *Tell Umm Qseir*¹², *Tell Ziyada*¹³ en *Tell Rad Shaqrah*¹⁴ zijn in een later stadium van start gegaan of hebben slechts op beperkte schaal resten uit het derde millennium opgeleverd. Deze vindplaatsen versterken het beeld van een explosieve groei van het aantal nederzettingen in het begin van het derde millennium voor Chr. Op alle vindplaatsen worden de resten van platforms, silo's en terrasmuren geassocieerd met de aanwezigheid van gebouwen die dienden om bepaalde producten — vooral graan — op te slaan. Op Tell Kerma werden de verkoolde resten van gerst en tarwe in situ aangetroffen. De aanwezigheid van deze opslagfaciliteiten op soms nog geen twee kilometer afstand van elkaar stelt

⁷ zie noot 4.

⁸ SAGHIEH, MUNTAHA, 1992, „The Lebanese University Recent Excavations at Tell Kerma: A Salvage Operation on the Middle Khabur”. In: DE MEYER, L., GASCHÉ, H. (Red.), *Mesopotamie et Elam: Actes de la XXXVI^{ème} Rencontre Assyriologique Internationale*: Gand, 10-14 juillet 1989. Ghent. (Mesopotamian History and Environment, Series IV: Occasional Publications; v. 1).

⁹ MONCHAMBERT, J.-Y., 1985, „Mashnaqa 1985, rapport préliminaire sur la 1^{re} campagne de fouilles”, *Syria* 62: 219-250; 1987, „Mashnaqa 1986, rapport préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles”, *Syria* 64:47-78.

¹⁰ SÜRENHAGEN, DIETRICH, 1990, „Ausgrabungen in Tall Mulla-Matar 1989”, *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 122:125-152.

¹¹ FULLER, MICHAEL J. AND FULLER, NEATHERY B., 1992, „Tall Tuneinir”. *Archiv für Orientforschung* 1989-1990 36-37.

¹² HOLE, FRANK EN JOHNSON, GREGORY A., 1987, „Umm Qseir on the Khabur; Preliminary Report on the 1986 Excavation”, *Les Annales Archéologique Arabes Syriennes* 36-37: 172-220.

¹³ BUCCELLATI, GIORGIO ET AL., „1991 Tell Ziyada: the first three Seasons of Excavation (1988-1990)”, *Bulletin Canadian Society for Mesopotamian Studies* 21:31-61.

¹⁴ BIELINSKI, PIOTR, 1992, „The first Campaign of Excavations on Tell Rad Shaqrah”, *Polish Archaeology in the Mediterranean* 3: 77-85; 1993, „Tell Rad Shaqrah 1992 — The Fifth Season of Explorations in Northeast Syria”, *Polish Archaeology in the Mediterranean* 3: 119-127.

de archeologen vooralsnog voor een raadsel¹⁵. Was deze explosieve groei van opslagfaciliteiten een gevolg van een verandering in het klimaat die voor minder marginale omstandigheden in het gebied zorgde? Of moet deze groei gezien worden als een natuurlijk gevolg van een groeiende stedelijke samenleving? Eén ding is duidelijk: deze drukte langs de Midden-Khabur vereiste een zekere mate van organisatie, waarin opgeslagen producten hun weg vonden van het platteland in de zuidelijke punt naar de steden in het noordelijk deel van de Khabur driehoek, of andersom.

Van het bestaan van een organisatie van beheer en opslag kan ook gesproken worden in het geval van *Tell al-Raqa'ī*¹⁶, waar in 1986 de eerste van een serie opgravingen werd uitgevoerd door Maurits van Loon. Vanaf 1987 werd het werk voortgezet door een Nederlands/Amerikaans team onder leiding van H.H. Curvers en G.M. Schwartz. Door middel van sondages werd vastgesteld dat de heuvel bestond uit zeven bewoningslagen, waarvan er zes tot de Vroege Bronstijd behoren, de laatste tot de Hellenistische tijd. Het hoofdoel van de opgraving was het verkrijgen van de complete plattegrond van een dorp uit het derde millennium voor Chr. Na het verwijderen van een islamitische begraafplaats in 1986 en de daaronder liggende, spaarzaam bewaard gebleven, resten van de hellenistische bewoning en de laatste sporen van bewoning van het derde millennium (Laag 2), werd dit doel in 1989 bereikt.

Het bewoningsniveau in kwestie (Fig. 2) bestaat uit een aantal woningen, een pakhuis, een groot rond gebouw en een tempel. De huizen zijn veelal voorzien van gepleisterde muren, vloeren en banken, alsmede gepleisterde installaties in het huis en ovens in of direct buiten het huis. De woonarchitectuur is radiaal gerangschikt om het ronde gebouw en is bereikbaar via steegjes die eveneens radiaal vanaf de omloop van het ronde

¹⁵ HOLE, FRANK, 1991, „Middle Khabur Settlement and Agriculture in the Ninevite 5 period”, *Bulletin Canadian Society for Mesopotamian Studies* 21: 17-29; KÜHNE, HARTMUT, 1977, „Zur historischen Geographie am unteren Habur, vorläufiger bericht über eine archäologische Geländebegehung”, *Archiv für Orientforschung* 25: 249-255; 1979, „Zur historischen Geographie am unteren Habur, zweiter, vorläufiger Bericht über einen archäologische Geländebegehung”, *Archiv für Orientforschung* 26:181-195; MONCHAMBERT, JEAN-YVES, 1984, „Le futur lac du moyen Khabour: rapport sur la prospection archéologique menée en 1983”, *Syria* 61: 181-218.

¹⁶ CURVERS, HANS H., 1987, „The Middle Habur Salvage Operation: Excavation at Tell al-Raqai, 1986”, *Akkadica* 55:1-29; CURVERS, HANS H. AND SCHWARTZ, GLENN M., 1990, „Excavations at Tell al-Raqa'ī: A Small Rural Site of Early Urban Northern Mesopotamia”, *American Journal of Archaeology* 94/1: 3-23; DUNHAM, SALLY 1993, „A Wall Painting from Tell al-Raqa'ī, North-east Syria”, *Levant* 25: 127-143; SCHWARTZ, GLENN M. AND CURVERS, HANS H., „1992, Tell al-Raqa'ī 1989 and 1990: Further Investigations at a Small Rural Site of Early Urban Northern Mesopotamia”, *American Journal of Archaeology* 96: 397-419.

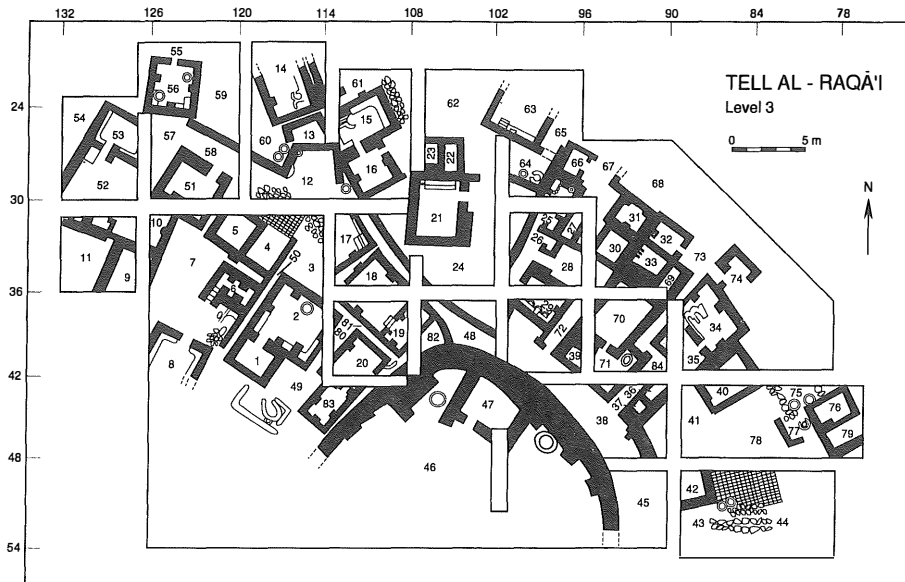


Fig. 2 — Laag 3: dorp en de nieuwbouw in het ronde gebouw (2600 voor Chr).F

gebouw verlopen. Zes woningen beschikken over twee vertrekken (Fig. 2: 1-2, 20-83, 18-19, 13-14, 52-53, 15-16), nog eens vier woningen bestaan uit slechts één vertrek (Fig. 2: 56, 63, 8, en 29). In het oostelijk deel van de nederzetting is de situatie iets gecompliceerder: hier woonde men in een cluster van rechthoekige ruimtes dat doorsneden werd door een aantal steegjes (Fig. 2: 72-28 en 84-73). De twee steegjes verdelen het dorp hier in drie clusters van kamers en hoven (Fig. 2: 26, 27, 66; 39, 71, 70, 30-33; 40, 34-35). De in figuur 2 aangegeven situatie geeft een totaalbeeld van de architectuur in deze wijk. Vele kamers werden naar behoefte afgebroken of aan de bestaande architectuur toegevoegd; de dichte bebouwing is het gevolg van deze weergave.

De tempel (Fig. 2: 21) is een gebouw met slechts één vertrek, aangelegd met een afwijkende noord-zuid oriëntatie. Twee massieve kleitichel-altaren tegen de noordelijke muur ondersteunen de interpretatie van het bouwwerk als tempel. Gedurende een korte fase was de tempel aan de noordzijde voorzien van twee extra ruimten. In een latere fase raakten zij in onbruik en werd er een hof ten noorden van de tempel aangelegd. In deze hof werd een plaveisel van grote stenen aangetroffen dat in verbinding stond met een stenen afvoerkanaal. Via dit kanaal werden vloeistoffen uit de hof naar de

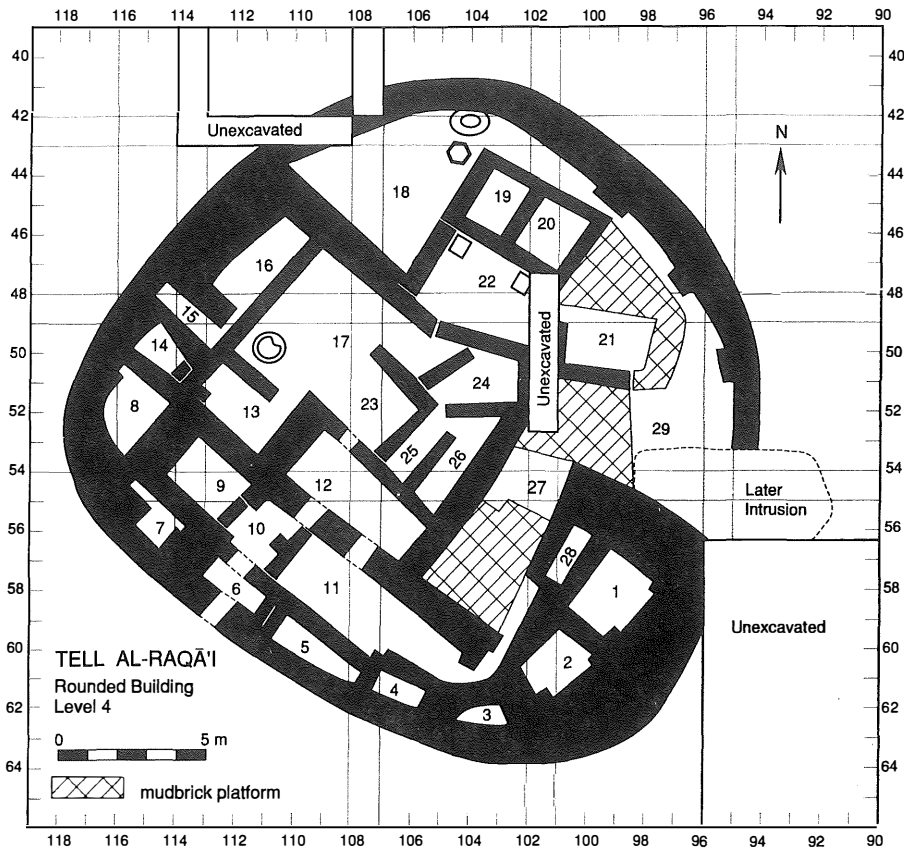


Fig. 3 — Laag 4: het ronde gebouw (2700 voor Chr.).

noordelijke rand van de nederzetting afgevoerd. De tempel werd na een periode van gebruik geheel opgevuld met kleitichels, waarschijnlijk om daarna als fundering voor een volgende (onbekende/openlucht) structuur in laag 2 te dienen. De aanwezigheid van een dergelijke structuur wordt aangegeven door het voorkomen van paalgaten rondom dit platform van kleitichels en een stenen trap die het platform vanuit het oosten toegankelijk maakte. Deze trap lag op dezelfde plaats als de geniste ingang van de tempel.

In het westelijk deel van het dorp ligt in deze periode een bouwwerk met ten minste drie (Fig. 2: 4, 5, 6) en waarschijnlijk vijf silo's (Fig. 2: 9, 11). Aangrenzende platforms stelden de gebruikers in staat de silo's van bovenaf te vullen en weer leeg te halen (vgl. Fig. 7). In grote ronde ovens

van kleitichels, gesitueerd op deze platforms, roosterde men het graan. Deze verhitting doodde de rottingsbacteriën en voorkwam daardoor het bederf tijdens de opslag.

Het „ronde gebouw” is de meest opvallende structuur in het dorp (Fig. 3). De basis van dit gebouw wordt gevormd door een ouder, nagenoeg rechthoekig bouwwerk waartegen men in het noorden een brede, licht gewelfde muur, voorzien van steunberen bouwde. In dit nieuwe noordelijke deel werden voornamelijk ovens aangelegd. In het zuidelijke deel werd het oorspronkelijke aantal silo's uitgebreid door het aanbrengen van scheidingswanden en het blokkeren van de boogvormige deuren. Het aantal silo's werd van twee (fig. 3: 1-2) uitgebreid naar zeven (fig. 3: 7-11). Deze ruimten (1 en 7) waren aan de bovenzijde afgesloten door minstens tien lagen van overkragende kleitichels. Het is onduidelijk of de ruimte op deze wijze geheel werd afgesloten. Berekeningen van Klaas van Harten, als architect participierend in het onderzoek, doen vermoeden dat de bouwers maximaal 13 lagen kleitichels op deze wijze konden aanbrengen. Het dak werd mogelijk gesloten met een ondersteunende constructie van licht materiaal — riet of takken — en voorzien van een koepelvormige laag



Fig. 4 — Fragment van een muurschildering: kortgerokte figuur die een voorwerp/dier draagt (1:1; 2800 voor Chr.).

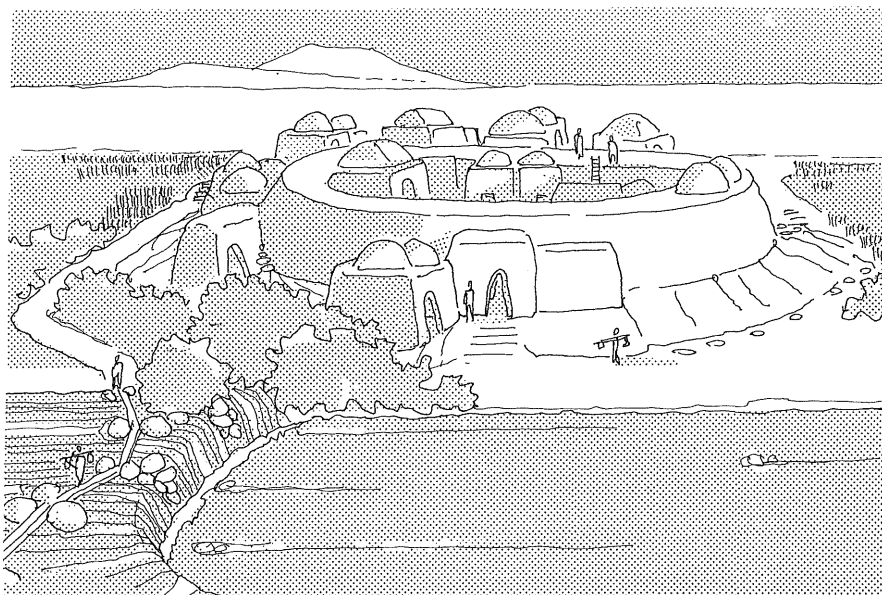


Fig. 5 Een aanblik van het dorp, de koepels geven aan waar zich in het dorp silo's bevinden (Klaas van Harten).

klei. Afbeeldingen uit deze tijd suggereren een dergelijke constructie van de silo's op Tell al-Raqa'i (Fig. 5 en 7). Het geheel kreeg een diameter van ongeveer 22 m. De zuidelijke zijde van het gebouw was voorbereid op een hoge waterstand in de Khabur. De kazemat-constructie stond volgens Klaas van Harten borg voor slechts een natte buitenmuur. Deze muur en de vulling dienden het vocht bij overstroming op te vangen.

In ruimte 9, daterend uit een vroege fase van het gebouw, werd een fragment van een wandschildering aangetroffen; op een van de vele pleisterlagen van kalk is een in zwart uitgevoerde menselijke figuur weergegeven (Fig. 4). Wellicht is de wandschildering onderdeel van een presentatiescène, uitgevoerd in een stijl die bekend is van vondsten in Mesopotamië. Analyse van de vondstomstandigheden van andere muurschilderingen in het derde millennium voor Chr. hebben Sally Dunham, verantwoordelijk voor de publikatie van de vondsten, doen concluderen dat het bouwwerk waarvan de muurschildering een onderdeel was, een monumentaal karakter had*.

Tijdens recent onderzoek bleek dat ter bescherming van de Laag 3 huizen (cf. Fig. 2) aan de noordelijke zijde van de heuvel een terrasmuur was

* *Gunham, Sally, 1993, 'A Wall Painting from Tell al-Raqa'i, North-East Syria', *Levant* 25: 127-143.*

aangelegd. De organisatie van deze aanleg was niet centraal geregeld. De bouwers bepaalden ieder afzonderlijk hoe zij bij de aanleg van hun huis het probleem van verzakking zouden aanpakken. Bij de bouw van huis 56 werd een diep fundament aangelegd en was een eenvoudige terrasmuur voldoende. Op een andere plaats, (huis 13-4) werd het ontbreken van een diep fundament ondervangen door vertandingen in de terrasmuur. Zelfs haalde men de muren van een ouder bouwwerk omver en zag men af van de bouw van een terrasmuur (huis en hof 61, 14-5).

Huis 63 bleek in zijn geheel op een terras van kleitichels te zijn aangelegd, de voortzetting van dit terras werd in westelijke richting onder de tempelhof (Fig. 2: 62) aangetroffen. Een voorlopige ruimtelijke analyse van aardewerk in de opgegraven huizen en dit feit geven aan dat huis 63 en huis 15-16 binnen het tempelgebied vallen¹⁷. Dit gebied ligt als een wig tussen het oostelijk en westelijk deel van het dorp (Fig. 2).

Verdere ruimtelijke analyse heeft aan het licht gebracht dat er tussen de huizen in het oostelijk deel en die in het westelijk deel van de nederzetting verschillen bestaan, zowel in de plattegrond als in de bouwwijze. Deze verschillen worden ook aangetroffen in de losse vondsten. De geregistreerde vondsten tussen het puin van de huizen lieten een geringe doch opvallende verdeling van werktuigen tussen de twee delen van het dorp zien. Spinklosjes werden in het oostelijk deel aangetroffen, terwijl in onbruik geraakte bronzen voorwerpen in het westelijk deel van de nederzetting werden gevonden. In de voorlopige analyse van het aardewerk blijken stukken fijn vaatwerk meer in het westen dan in het oosten voor te komen. Gevoegd bij de verschillen in aanleg van de bouwwerken mogen we veronderstellen dat er in het westen sprake was van een bevoorrechte positie van de bewoners, al was het alleen al de frisse wind die hier voor het merendeel van het jaar vanuit het westen waaide en zo de rook van de ovens naar het oosten afvoerde. De bewoners van het oostelijk deel van de nederzetting zaten in een minder bevoorrechte positie. De installaties (vooral ingegraven potten en ovens met ombouw) in het open gebied van 75-78 suggereren dat hier ambachtelijke activiteiten het karakter van de wijk bepaalden. De woningen in het westen lagen rond het westelijk silo-complex. De vondst van enkele zegelafrollingen en een kleitablet met numerieke waarden geeft aan dat we hier mogelijk te maken hebben met de beheerders van de voorraden in het westelijke silo-complex en het ronde gebouw.

¹⁷ NIEUWENHUYSE, OLIVIER, 1992, *Tell al-Raqa'i: het aardewerk uit de woonhuizen van een dorp uit de Vroege Bronstijd in Noordoost-Syrië (c. 2500 B.C.)*, Doctoraalscriptie Prehistorie van West-Azië, IPP-Universiteit van Amsterdam.

Voorafgaand aan de aanleg van het dominerende ronde gebouw bepaalden tal van minder opvallende opslagfaciliteiten het beeld van de nederzetting in lagen 5-7. In deze periode (3000 - 2800 voor Chr.) lagen tegen sommige huizen, bestaande uit één vertrek, constructies van drie tot vier parallelle muurtjes. Zij vormden de onderbouw (ca. 2 x 2 m) voor een tijdelijke silo of, naar analogie van een inventarisatie van recente architectuur in Irak, een bed¹⁸. In navolging van vele collega's hebben wij deze structuren als platform voor silo's vervaardigd uit rietmatten, takken en klei opgevat. Moderne voorbeelden van deze silo's vindt men tegenwoordig nog in het gebied van de Sahel. Architect Klaas van Harten heeft zich dan ook door de vele voorbeelden uit dit gebied laten inspireren bij het maken van een reconstructie (Fig. 6). De éénkamerwoningen liggen rondom deze roostervormige resten, mogelijk moeten we de kleine kamers rond een dergelijke silo opvatten als toebehorend aan een groep of familie.

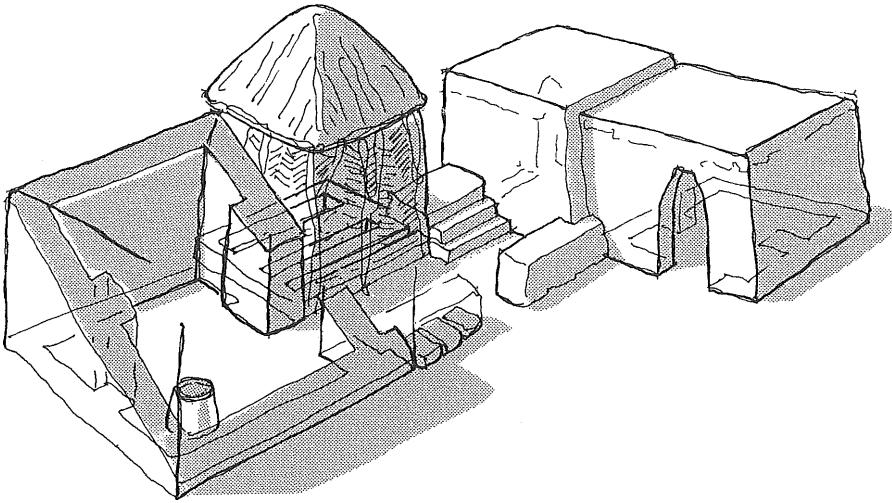


Fig. 6 Een tijdelijke silo en omliggende huizen, 2800 voor Chr.; Klaas van Harten)

¹⁸ HEINRICH, ERNST, 1950, „Moderne arabische Gehöfte am unteren Euphrat und ihre Beziehungen zum „Babylonischen Hofhaus““, *MDOG*: 19-46. Indien deze structuren bedden waren, wordt het beeld van een kleine agrarische nederzetting zonder veel voorzieningen voor de opslag van graan en de latere stapelplaats van graan nog scherper. De vondst van rietafdrukken op een vergelijkbare structuur op Tell Atij geeft geen uitsluitel over het gebruik, zowel de mens als een tijdelijke silo rusten zacht op een dergelijke onderbouw.

Beschouwen we de gegevens uit de zes woonlagen op Tell al-Raqa'i en de gegevens afkomstig uit de omliggende vindplaatsen, dan ontstaat het volgende beeld. De introductie van nieuwe rassen van schaaap en geit op het einde van het vierde millennium voor Chr. maakte het mogelijk de marginale zuidelijke punt van de Khabur driehoek in aanvulling op de mogelijkheden tot regenlandbouw in het noordelijk deel te exploiteren. Het rivierdal en de omliggende steppe werden sinds 3000 voor Chr. bevolkt door herders en hun kuddes. Boeren vestigden zich langs de rivier. Als oplossing voor het ontbreken van voorzieningen om op grote schaal graan aan te voeren, sloeg men het graan op in de nederzettingen. Het is mogelijk dat, zoals dat bij nomadische groepen nog wel voorkomt, rijke veetelers in staat waren om het land te laten verbouwen door verwanten. Deze welgestelde, gespecialiseerde veetelers, die vlees en wol leverden aan de boeren en burgers in de stedelijke nederzettingen, waren in staat om het risico van slechte oogsten op te vangen door de verkoop van een deel van hun kuddes in de steden. Deze symbiose van groepen die de mogelijkheden van landbouw en veeteelt complementair aanwendden ten voordele van de grotere sociale verbanden waartoe zij behoorden, opende de weg voor de stedelijke organisatie om op haar beurt deze symbiose in het stedelijke netwerk te incorporeren.

De agrarische opbrengsten in de noordelijke Khabur driehoek hadden sinds het begin van het derde millennium de groei van sommige nederzettingen in dit gebied gestimuleerd. Sommige bereikten een omvang van 15 ha (*Tell Leilan*¹⁹). In een dergelijk knooppunt groeide een dienstverlenende bureaucratie. De sociale en economische belangen en de daaruit voortvloeiende conflicten van de bewoners van de stad en de boeren in omliggende gehuchten dienden op een „rechtvaardige” wijze afgewogen te worden en de conflicten dienden naar ieders tevredenheid opgelost te worden. Een dergelijke apparaat zocht naar bronnen van inkomsten en probeerde haar positie uit te bouwen. Vanuit een ideologisch perspectief van hogere beschaving ging men ertoe over meer gebied onder de zeggenschap van de stedelijke bureaucratie te brengen. Hiertoe werd men in feite gedreven door de intrinsieke noodzaak van elk overkoepelend stelsel zijn bestaan en macht te moeten consolideren en te vergroten.

¹⁹ WEISS, HARVEY, 1983, „Excavations at Tell Leilan and the Origins of North Mesopotamian Cities in the Third Millennium B.C.”, *Paléorient* 9-2: 39-52; (Red.) 1986, *The Origins of Cities in Dry-farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium B.C.*, Guilford: The Four Quarters; 1986, „The Origins of Tell Leilan and the Conquest of Space in Third Millennium Mesopotamia”, in: WEISS, H. (Red.) 1986: 71-108; 1990, „Tell Leilan 1989: New Data for Mid-Third Millennium Urbanization and State Formation”, *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft* 122: 193-218.

Kandidaten voor deze gebiedsuitbreiding lagen langs de Khabur. De kleine nederzettingen waren reeds gesticht als gevolg van een nieuwe specialisatie in de veeteelt en vormden een lokale symbiose van landbouwers en veetelers. De stedelijke bureaucratie nam de economische ondersteuning van de boeren over van de rijke veetelers. Deze laatsten opteerden voor een bestaan in de groeiende steden of een bestaan als gezagdrager in hun eigen streek.

Studies naar²⁰ en persoonlijke observaties van moderne verhoudingen tussen overheid en boeren op het West-Aziatische platteland leren dat de boeren in geval van droogte meer land als bebouwd opgeven in de hoop op grotere compensatie. Tegenwoordig gaat het om schadevergoedingen in equivalenten (geld), in het vroege derde millennium was dit zeker niet het geval, we moeten eerder denken aan gunstige leningen ter compensatie of giften in de vorm van zaaigoed. Hoe het ook zij, uitgaand van de menselijke eigenschap om een kans tot het vergroten van winst niet te laten liggen, zouden we de veranderingen in het gebied, zichtbaar op Tell al-Raqa'i, kunnen verklaren als een proces waarbij de aanvankelijke maatregelen van een stedelijke bureaucratie ter controle van het gebied werden bijgesteld en verbeterd. Het belang van de stad werd op een zeker moment vertegenwoordigd door de bouwers en gebruikers van de grote opslagfaciliteiten rond 2800 voor Chr. De aanleg van een monumentaal rond gebouw (2700 voor Chr.) en de bouw van een lokale tempel (2600 voor Chr.) vertegenwoordigen opeenvolgende stappen die de stedelijke bureaucratie ondernam om haar invloedssfeer te verstevigen. Men greep naar ideologische en bouwkundige middelen ter ondersteuning van deze politiek. De verschillen in de vondsten in de twee woonwijken van Tell al-Raqa'i doen vermoeden dat de bewoners in het westen in staat waren meer middelen voor de bouw van hun huizen te mobiliseren dan de bewoners in het oostelijk deel van het dorp. Losse vondsten en de plattegronden van de huizen in het oosten suggereren het bestaan van een band tussen de bewoners van deze wijk en nomadische veetelers. De spinklossen duiden erop dat wol voor mogelijk meer dan de lokale behoeften werd verwerkt. De aanleg van de huizen lijkt op de groei van sommige nederzettingen in het moderne Syro-Mesopotamische gebied waar nomaden zich vestigen²¹.

²⁰ AMIRAN, D.H.K. AND BEN-ARIEH, Y. 1963, „Sedentarization of Beduin in Israel”, *Israel Exploration Journal* 13: 161-181.

²¹ AURENCHE, OLIVIER, 1990, „Habitat de nomades et habitat de sédentaires en Syrie et en Jordanie: étude de cas”, in: FRANCFORT, H.P. (Red.), *Nomades et sédentaires en Asie Centrale*. Parijs: CNRS. Pp. 31- 48.



Fig. 7 Zegelafrollingen waarop de activiteiten in en rond opslagfaciliteiten centraal staan (naar Amiet, *La glyptique mésopotamique archaïque*, [Parijs 1980], nos. 267, 268, 555).

In de tweede helft van het derde millennium (Laag 2) verdwenen op Tell al-Raqa'i de bouwwerken die op gezag van de stad waren aangelegd. Enkele huisresten, een veranderd gebruik van de tempel en een gebouw dat mogelijk nog op kleine schaal als pakhuis dienst deed, tonen aan dat de stedelijke bemoeienis met het platteland van karakter veranderde. De grafvondsten laten zien dat de amuletten, kralen, spelden en het aardewerk grote overeenkomsten vertonen met de stedelijke materiële cultuur bekend uit de grote centra. De plaatsen op Tell Bderi en Tell Melebiya kenden in deze periode hun grootste bloei. Vanuit deze sub-centra werden de mobiele veetelers en de boeren in de vallei gecontroleerd. Een aangepaste administratieve techniek, zoals die is af te leiden uit de recente vondsten van kleitabletten in Tell Baydar en Ebla-Tell Markdikh, maakte deze nieuwe vorm van controle mogelijk. De gedetailleerde boekhouding legde in grotere centra de inkomsten en uitgaven vast van een aantal regio's. Met een regio-

naal centrum op de oostelijke en westelijke oever bleek de zuidelijke Khabur driehoek nu gedecentraliseerd bestuurd te kunnen worden.

Enkele landbouwers bleven actief op de vindplaatsen die voorheen onder directe controle van de stedelijke bureaucratie stonden. Een ander deel van de bevolking specialiseerde zich in de veeteelt. De omliggende steppen werden in het voorjaar en najaar gebruikt voor het weiden van de kuddes. In de zomer toefde men in de rivierdalen en profiteerde van de plantaardige resten die na de oogst in mei-juni op de akkers waren overgebleven.

Tell al-Raqa'i laat zien dat, in hun voortdurende strijd om het bestaan, de mensen in Noord-Mesopotamië de bestaande technologieën aanwenden bij hun pogingen de problemen van het dagelijks leven het hoofd te bieden. Deze problemen kwamen voort uit het karakter van de mens zelf, de grillen van het klimaat en de intermenselijke verhoudingen²².

Dat de „korte termijn” successen van de nomadische exploitatie van de zuidelijke punt van de Khabur driehoek op de langere termijn leidden tot het „opgeven van de bewoning” in het gebied, laten de schamele resten van Laag 2 de Tell al-Raqa'i zien. Hiertegenover staat de grandeur van de nederzettingen op Tell Bderi en Tell Melebiya. De opkomst en neergang van de regionale bewoning/beschaving was kortstondig, doch niet dramatisch. De flexibiliteit van de overwegend nomadische bevolking was groot. Zij vonden wellicht een plaats in bestaande stedelijke agglomeraties van andere gebieden in de naaste of verdere omgeving (noord-Irak, de bergen van Turkije of in het stroomgebied van Eufraat en Balikh). Het verlaten van een woonheuvel betekent niet het „einde van de wereld”, eerder lijkt het een aanwijzing te zijn voor een verandering in de „maatschappelijke technologie”.

In latere perioden van de geschiedenis bleef het gebied bewoond, doch het aantal woonheuvels was nimmer zo groot als in het derde millennium voor Chr. Sinds 1920, na een lange periode waarin vooral nomaden het gebied bezochten, wordt het gebied bevolkt door mensen afkomstig uit de noordelijke Khabur driehoek. Zij passen moderne landbouwtechnieken toe en zij pompen het water met dieselpompen uit de bodem of de rivier naar hun akkers. Met behulp van kunstmest en irrigatie zijn ze in staat twee oogsten per jaar (tarwe en katoen) binnen te halen. Voor de investeringen in zaaigoed en technische hulpmiddelen zorgen stedelijke geldschietters.

²² ELIAS, NORBERT, 1970 [1978] *What is Sociology*. London: Hutchinson. Pp. 156-7; GOUDSBLOM, JOOP, 1989, „Ecological Regimes and the Rise of Organised Religion”, in: Goudsblom, J. *et al. Humans History and Social Process*. Exeter: University of Exeter Press. Pp. 63-78.

Deze verschaffen in vele gevallen ook de kuddes schapen en geiten die door de plaatselijke families worden gehoed. Problemen met het waterpeil van bodem en rivier, subsidies op de dieselolie, grootte van de families en controle op de naleving van de overeenkomsten tussen geldschieters en de boeren vormen een voedingsbodem voor sociale conflicten. Het is aan de overheid en haar regionale vertegenwoordigers deze naar ieders tevredenheid op te lossen....

DE OPGRAVINGEN OP TELL IBRAHIM AWAD IN 1993

WILLEM M. VAN HAARLEM

Tell Ibrahim Awad ligt even buiten het dorp Umm Agram in een tamelijk afgelegen hoek van de centrale oostelijke Nijldelta (fig. 1). Op het hoogste punt steekt deze *tell* nu niet veel meer dan een meter of twee boven het maaiveld uit, maar dat moet oorspronkelijk meer geweest zijn. Nog maar een jaar of twintig geleden is het middendeel afgegraven voor een mandarijnenboomgaard.

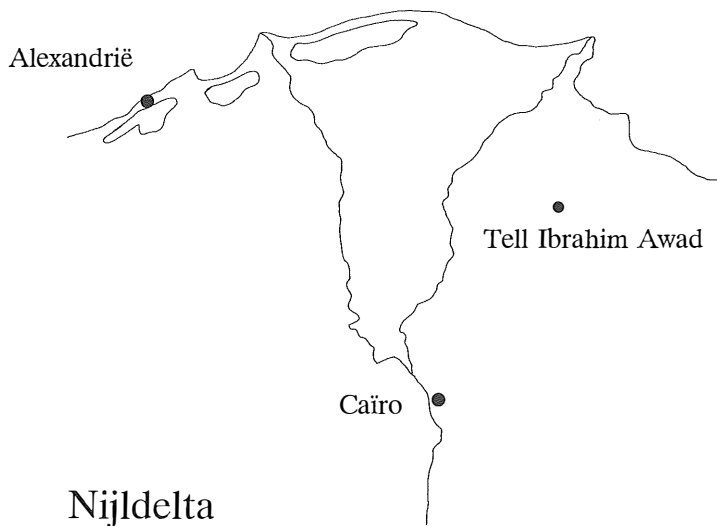


Fig. 1 — Ligging.

Sinds 1988 vinden er geregelde opgravingen plaats op dit terrein, nadat er bij een verkenning¹ in 1986 in een proefsleuf een rijk graf uit de 1ste dynastie (ca. 3000 v. Chr.) was ontdekt. Het afgelopen (5de) seizoen vond in het voorjaar van 1993 plaats² (zie voor een overzicht van de bewoningslagen fig. 2).

¹ C.M.E. VAN DEN BRINK, „Nederzettingsonderzoek in de noordoostelijke Nijldelta, Egypte”, in *Phœnix* 32, 2 (1986), 13-30.

² Het team van de *Nederlandse Stichting voor Archeologisch Onderzoek in Egypte* stond onder leiding van de auteur. Verdere deelnemers waren R. Leenheer (foto's bij

CHRONOLOGIE

Laag	Datering	A	B	
1a	12e dynastie (1994-1781 v.C.)	Tempel / grafveld	--	
----- 1b	1e Intermediair (2160-1994 v.C.)	Tempel/grafveld/ nederzetting	--	
2	laat Oude Rijk (2600-2160 v.C.)	Tempel / grafveld	--	
3	vroeg Oude Rijk (2670-2600 v.C.)	Tempel (?)	3a	egaliserings
			----- 3b	nederzetting
4	laat-Archaïsch (2750-2670 v.C.)	nederzetting (?)	nederzetting	
5a	vroeg-Archaïsch (2900-2750 v.C.)	(?)	grafveld	
----- 5b	1e dynastie (3000-2900 v.C.)	(?)	grafveld	
6	late Prehistorie (3100-3000 v.C.)	(?)	nederzetting	
7	Prehistorie (tot 3100 v.C.)	(?)	nederzetting	

Fig. 2 — Tijdtabel.

Terrein „A” : De Middenrijkstempel

Uitgaande vanaf een tweede proefsleuf ca. 100 m. naar het oosten zijn in 1986 ook de tichelstenen fundamenteën van een massief bouwwerk getraceerd. Deze sporen zijn later op dit terrein („A”) zoveel mogelijk verder gevolgd. Het gebouw bleek een tempel uit het Middenrijk (ca. 2000 v. Chr.) te zijn van ca. 30 × 70 m, als zodanig zo ongeveer de grootst bekende

dit artikel), D. Eigner, J.C. Rose, D. van Zijl (tekeningen bij dit artikel), A. Lazaro, H. Nouwens, V. Boots en T.v.d. Berg. Vertegenwoordiger van de Egyptische Oudheidkundige Dienst was de heer H. el-Hefnawi. Dank is verschuldigd aan Prof. dr. M.I. Bakr, Dr. K. Fahmy, Dr. M. Abd el-Hagg Ragab en Dr. I.A. Mustafa, allen van dezelfde Dienst. Het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking subsidiëerde de werkzaamheden.

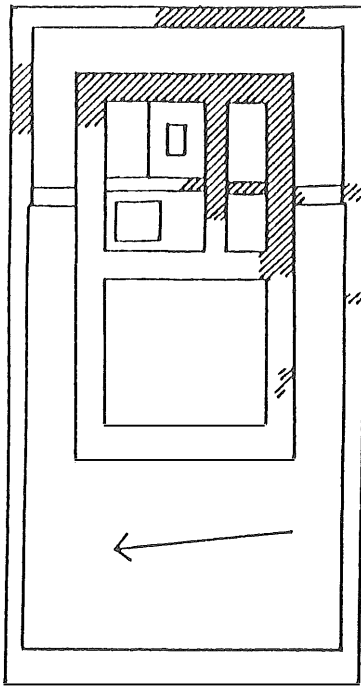


Fig. 3 — De Middenrijkstempel. Het opgegraven deel is gearceerd; de rest is reconstructie.

(fig. 3). Tempels uit deze periode zijn zeer schaars³, omdat de meeste nog lange tijd in gebruik zijn gebleven en vele verbouwingen hebben ondergaan die het oorspronkelijke gebouw bijna onherkenbaar hebben gemaakt. Ook zijn ze soms gewoon gesloopt om plaats te maken voor een geheel nieuwe tempel, waarbij wel vaak materiaal van het oude gebouw opnieuw is gebruikt. De Egyptenaren bouwden in zo'n geval niet gewoon een nieuwe tempel ergens anders, omdat de plaats door de eerdere tempel(s) „heilig” geworden was en als zodanig exclusief gereserveerd voor tempelbouw.

Deze tempel lijkt qua plan het meeste op de oudste tempel van Medinet Habu en de tichelstenen tempel van Se'ankh-kare-Mentohotep in de Thebaanse heuvels, ver naar het zuiden. De dichtstbijzijnde Middenrijkstempel op ca. 10 km. afstand (bij Ezbet Rushdi) lijkt er veel minder

³ D. EIGNER, „A Temple of the Early Middle Kingdom at Tell Ibrahim Awad”, in *The Nile Delta in Transition: 4th.-3rd Millennium B.C.* (1992), 69-77.

op. Hoewel de tempel letterlijk doormidden gesneden was door de al genoemde boomgaard, en dus niet helemaal opgegraven kon worden, kon hij toch door projectie en aan de hand van een paar kleine sleuven vrijwel geheel gereconstrueerd worden. Gelukkig was de kern van de tempel met de plaats van de naos met het godenbeeld wel onverlet gebleven. De naos zelf is dan wel niet bewaard, maar wel het bed van zuiver zand, waar deze volgens ritueel voorschrift op rustte. De naos is om onbekende redenen later gesloopt: de fragmenten zijn als een dikke laag kalksteen-gruis teruggevonden. Eromheen zijn enkele tichelstenen altaren gevonden, waarvan één bovenop een fundamenteroffert van miniatuur-aardewerk.

Een tweede, kleinere zandfundering in een hoek van het centrale tempeldeel wijst op de mogelijkheid van een tweede naos, misschien pas later toegevoegd. Naast de tempel is een depôt van vooral bierkruiken aangetroffen, waarschijnlijk afgedankt en daarom ritueel begraven cultusaardewerk.

Het afgelopen seizoen zijn onder de fundamenteën van de jongste tempel meer — keurig ingemetselde — depôts aangetroffen met ouder en meer divers aardewerk, behorende tot een eerdere tempelfase (fig. 4). Een van de



Fig. 4 — Een van de depôts onder de tempel, bestaande uit offerstandaards.

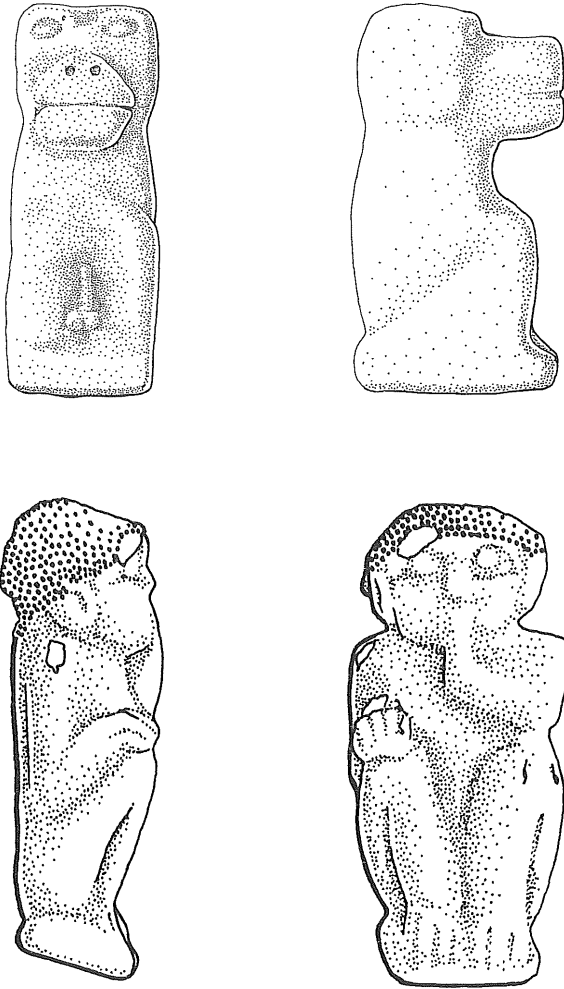


Fig. 5a — Een van de bavianen van faïence.
 b — Faïence beeldje van de kind-god Harpokrates.

depôts omvatte voornamelijk vloertegels van faïence naast een bronzen vat. Het gaat alles bij elkaar om meer dan 100 complete objecten en ca. 60 fragmentarische. Dergelijke depôts komen vaker voor: enkele jaren geleden is in een binnenhof van de tempel van Luxor een aantal afgedankte godenbeelden in een kuil gevonden⁴. Losse vondsten in de directe omge-

⁴ M. EL-SAGHIR, *Das Statuenversteck im Luxortempel* (1992).

ving omvatten enkele faience objecten, zoals beeldjes van de schrijver-god Thot in baviaangestalte (mogelijk de daar vereerde godheid?) en een van de kindgod Harpokrates (fig. 5a/b). De conservering van faience (hoewel nogal geërodeerd) in dergelijke vochtige omstandigheden is opmerkelijk.

Het grafveld op terrein „A”

Direct oostelijk van de massieve buitenmuur van de tempel (meer dan 2 m. dik) is een grafveld aangetroffen.

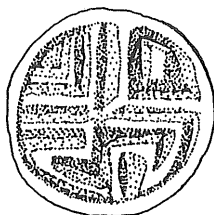


Fig. 6 — Het knoopzegel.

De ca. 20 aangetroffen graven vallen in twee groepen uiteen: ten eerste ca. 10 oudere graven, bestaande uit ondiepe kuilen met daarin sporen van houten sarcofagen, die met gips bestreken waren om er als kalksteen uit te zien. Deze groep was nauwelijks voorzien van grafgiftten, op wat kettingen na; slechts één individu had een zg. knoopzegel meegekregen, voorzien van een gestileerde menselijke figuur (fig. 6)⁵. De datering van deze graven valt in de Eerste Tussenperiode.

De latere groep bestond uit graven van tichelstenen. Deze jongere begravingen hadden bijna allemaal een waterkruik meegekregen, en een enkele een scarabee. Deze groep is te dateren in de laatste tempelfase.

Door het ontbreken van de bovenste bodemafzettingen blijft de precieze relatie van dit grafveld met de tempel(s) zelf, afgezien van de nabijheid en de gelijktijdigheid, enigszins ongewis.

In het laatste seizoen heeft anthropologisch onderzoek van de menselijke resten uit de graven uitgewezen dat het gaat om een gemiddelde populatie, met als enige uitzondering een meer dan gemiddelde representatie van individuen in de leeftijdsgroep 5-18⁶. De ongewoon hoge sterfte in deze

⁵ Vgl. G. BRUNTON, *Qau and Badari I* (1923), 57/Pl. XXXIV.

⁶ Ook de jongste leeftijdsgroep (1-5 jaar) ontbreekt, maar dat is geen uitzondering; kinderen van die leeftijd werden wel vaker apart begraven.

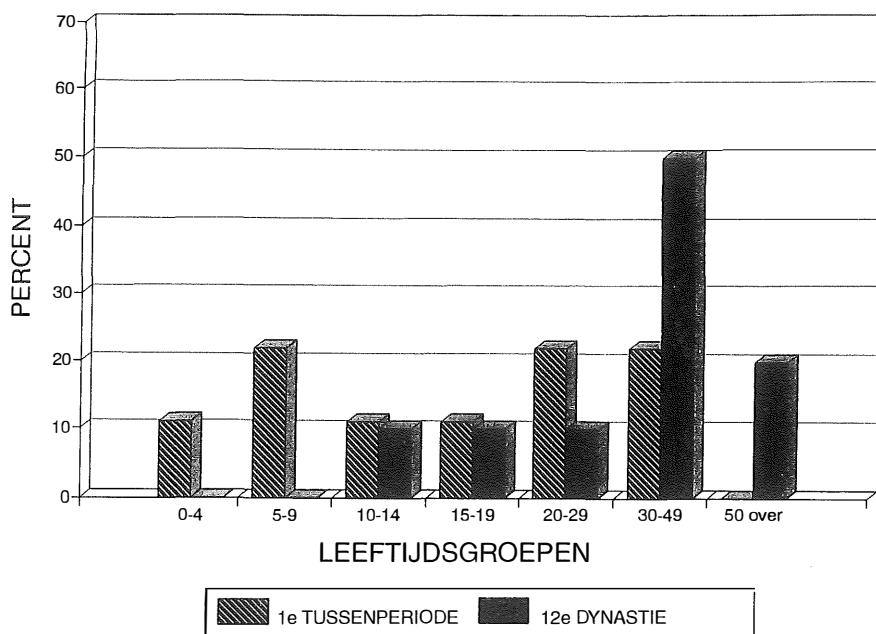


Fig. 7 — De leeftijdsopbouw van de individuen uit de beide grafgroepen.

doorgaans van een behoorlijke weerstand voorziene groep heeft mogelijk te maken met de onrustige tijden (chaos in de Eerste Tussenperiode). Sterfte als gevolg van eventuele krijgshandelingen kon echter door de slechte toestand van de resten (vochtinwerking) niet worden vastgesteld. Wel bleken de individuen uit de Middenrijksgraven op gemiddeld hogere leeftijd gestorven te zijn dan de eerdere groep, hetgeen misschien te maken heeft met de verbeterde levensomstandigheden in het Middenrijk (zie de grafiek van fig. 7)⁷.

Ook een epidemie als oorzaak van de hoge sterfte is niet uitgesloten. Ondervoeding, en ziekten als gevolg daarvan, waren algemeen, en hoger dan andere onderzochte populaties in Egypte. Dit kan te maken hebben met het ongezonde, moerassige milieu van de Delta, in tegenstelling tot het drogere Nijldal. Hoewel de meesten met de gebruikelijke kinderziekten gekampt hebben, zijn die maar in enkele gevallen fataal gebleken: het merendeel heeft het wel overleefd.

⁷ Naast politieke chaos heerste er in de 1ste Tussenperiode droogte door uitblijvende en tegenvallende Nijloverstromingen, met als gevolg hongersnoden.

De individuen uit beide soorten graven zijn allen binnen relatief korte tijd begraven. Opmerkelijk is ook nog, dat in de vroege groep bijna alleen vrouwelijke individuen (één samen met een foetus) zijn aangetroffen, en in de late bijna alleen mannen. Alle begravingen waren noord-zuid geörienteerd, met het gezicht naar het oosten.

Voor nader onderzoek zijn verschillende tanden en kiezen afgegoten en zijn ook enkele DNA-monsters genomen.

De nederzettingssporen op dit terrein zijn tot nu toe slechts schamel en op een enkele dieper gelegen plek vastgesteld — verder werk ter plekke zou daar waarschijnlijk meer van aan het licht brengen.

Terrein „B” : nederzetting en grafveld

Dit terrein lag even verderop, waar zoals al vermeld, in 1986 een rijk graf is ontdekt⁸. Vlak daarbij in de buurt zijn ook nederzettingssporen vastgesteld.

Door het ontbreken van de bovenste lagen, die daarover informatie hadden kunnen verschaffen, is de relatie van deze plaats met (de onderste lagen van) „A” nog niet helemaal duidelijk. Het zou bijvoorbeeld kunnen zijn, dat in de loop der tijd het centrum van bewoning van B naar A opgeschoven is.

Vrijwel uniek voor de Nijldelta is het feit, dat hier deze Vroegdynastische lagen niet onder de grondwaterspiegel liggen, wat elders vrijwel overal het geval is. Bij naburige opgravingen (in Tell ed-Dab’a en Qantir), waar veel later te dateren lagen worden onderzocht, heeft men al grote problemen met het grondwater, vooral als er vlakbij geïrrigeerd wordt. De resultaten van het werk op Tell Ibrahim Awad zijn derhalve van groot belang voor deze zeker in de Delta nog nauwelijks onderzochte periode. Voor de nederzettingssporen geldt dat zelfs *a fortiori* voor geheel Egypte, omdat tot nu toe de meeste gegevens over deze periode uit onderzoek aan tempels en graven verkregen zijn, en veel minder uit nederzettingen.

De nederzetting

Heel goed is hier te observeren hoe relatief plotseling de overgang van Pre- naar Protodynastische tijden zich heeft voltrokken⁹. De architectuur is

⁸ Zie E.C.M. VAN DEN BRINK, in *The Archaeology of the Nile Delta; Problems and Priorities* (1988), 76-110; verder W.M. VAN HAARLEM, „Additions and Corrections to the Publication of a First Dynasty Tomb from Tell Ibrahim Awad (Eastern Nile Delta)”, in *Göttinger Miszellen* 133 (1993), 37-52.

⁹ E.C.M. VAN DEN BRINK, in *The Nile Delta in Transition: 4th.-3rd Millenium B.C.* (1992), 50-54.

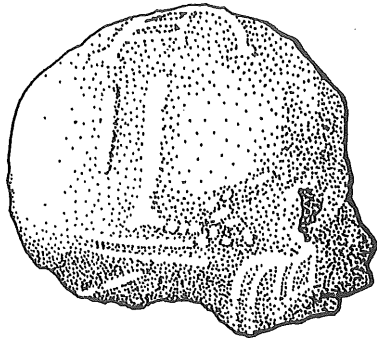


Fig. 8 — Kleiprop met zegelafdruk.

in de onderste lagen nog van een min of meer geïmproviseerd karakter: schamele éénsteenstichelmuurtjes (vnl. voor graansilo's) naast de houten en rieten bouwsels die er geweest moeten zijn (sporen van paalgaten e.d.), vergezeld van ruw aardewerk en sporen van geïmproviseerde haardplaatsen. In de laag daarboven zijn massieve fundamente van gebouwen met tichelmuren aangetroffen van soms ca. 1 m. breedte, getuigend van een bewuste planning qua oriëntatie en straatpatronen (rooilijn). Voor een samenhangende plattegrond van (een deel van) deze nederzetting zal eerst een grotere oppervlakte moeten worden vrijgelegd.

Dat het schrift dan voor het eerst in gebruik komt blijkt uit vaak moeilijk te ontcijferen zegelafdrukken in de kleipropen, waarmee vaten werden afgesloten (fig. 8) en vooral ingegrifte koningsnamen op wijnkruiken, zoals die van Narmer uit de 1ste dynastie.

Bij aardewerk blijkt de verandering uit het voor het eerst voorkomen van op de pottenbakkersschijf gedraaide vazen (bierkruiken etc.), in tegenstelling tot de daaraan voorafgaande, handgevormde ceramiek.

Een opvallend resultaat van het onderzoek van de hier gevonden dierenbotten was, dat daar relatief veel botten van nijlpaarden tussen zaten: blijkbaar zwierven er daarvan destijds nog zoveel wilde exemplaren rond, dat ze regelmatig het menu van de dorpsbewoners konden aanvullen¹⁰.

¹⁰ J. BOESSNECK, A. VON DEN DRIESCH, „Weitere Tierknochenfunde vom Tell Ibrahim Awad im ostlichen Nildelta“, in *The Nile Delta in Transition: 4th.-3rd Millennium B.C.* (1992), 97-109.

Het grafveld

Een vlak naast het genoemde — intacte — gelegen tweede graf, iets later van datum, bleek wel beroofd te zijn, maar toch nog een behoorlijk aantal objecten te bevatten: met name fraai calcieten (albasten) vaatwerk naast aardewerken imitaties daarvan. Een derde graf was wel totaal leeggeroofd.

In 1993 is de opgraving van een nieuw intact graf, dat al eerder ontdekt was, voltooid. In tegenstelling tot het eerste, hiermee vrijwel gelijktijdige graf, dat uit een aarden vulling tussen wat steunmuurtjes was opgebouwd, bestond dit uit een geheel tichelstenen bovenbouw, oorspronkelijk waarschijnlijk te vergelijken met gelijktijdige mastabagraven in Sakkara¹¹.

Dit graf bestond uit drie zijkamers, gevuld met voorraadvaten, om een centrale kamer heen. Deze was afgedekt met verschillende lagen rietmatten, gesteund door houten balken. De vloer was ook met rietmatten bedekt. Met de knieën opgetrokken lag daar de overledene op zijn linkerzij: het was een volwassen, nog jonge man. Dicht bij hem is een concentratie van ca. 20 schotels en vazen van calciët, schist en basalt aangetroffen van hoge kwaliteit (fig. 9). De kunst van het vervaardigen van stenen vaatwerk was

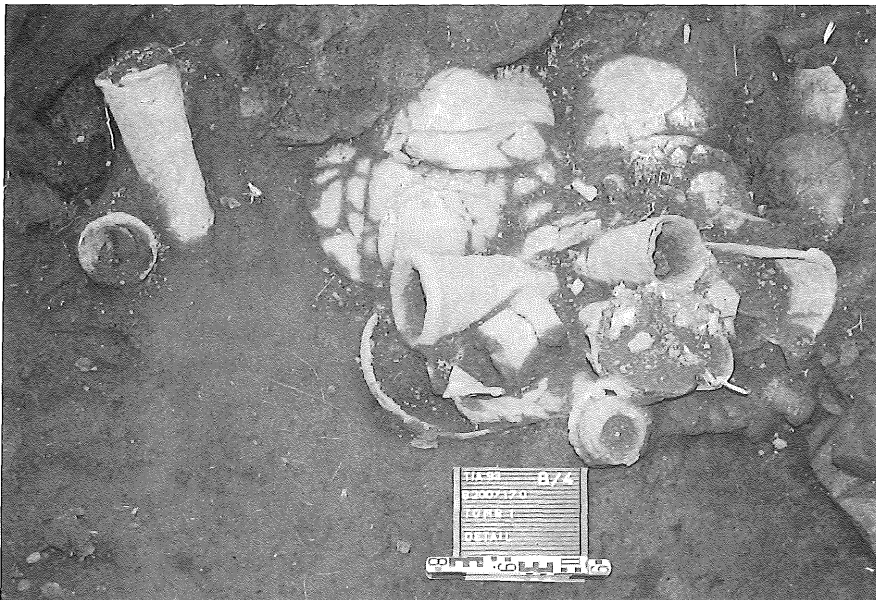


Fig. 9 — Deel van de grafinhoud: een concentratie van stenen schotels en vazen.

¹¹ Zoals de (koninklijke ?) mastaba's uit de 1ste dynastie in Noord-Sakkara.

in deze vroege periode al zodanig vervolmaakt, dat de techniek nog maar nauwelijks overtroffen kon worden.

Naast stenen vaatwerk is ook zeer veel aardewerk uit dit graf geborgen. Kenmerkend zijn o.a. kleine cilindrische vaasjes, naast de ca. vijf grote wijnkruiken, waarvan er één intact bewaard is gebleven, voorzien van een zg. „potmark”¹² als een soort etiket.

Alles bij elkaar konden ca. 70 objecten in totaal uit dit graf worden geborgen. De grafeigenaar moet tot de locale notabelen behoord hebben om zich dat te kunnen veroorloven; tenslotte moest het stenen vaatwerk ver uit het zuiden komen, aangezien in de onmiddellijke omgeving van de Delta geen steengroeven te vinden zijn. Dit getuigt tevens van intensieve handelsbetrekkingen tussen Beneden- en Boven-Egypte, zo kort na de eenwording van beide landsdelen aan het begin van deze 1ste dynastie.

¹² Zie W. HELCK, *Thinitische Topfmarken* (Ägyptologische Abhandlungen 50, 1990).

DE ROLLEN VAN DE DODE ZEE
RECENTE ONTWIKKELINGEN, NIEUWE TEKSTEN EN
OMSTREDEN STANDPUNTEN

A.S. VAN DER WOUDE

Het is onmogelijk in dit opstel recht te doen aan alle aspecten van het onderzoek dat aan de rollen van de Dode Zee in de afgelopen jaren is verricht. Wij zullen ons beperken tot vier onderwerpen: de ontwikkelingen die geleid hebben tot de beslissing de rollen in totaliteit op microfiches te publiceren; onlangs gepubliceerde interessante teksten; problemen rond de tekstoverlevering van het Oude Testament in het licht van de bijbelrollen van Qumrân; de geschiedenis van de gemeenschap van Qumrân.

Integrale publicatie van de rollen van Qumrân

Zinspelend op een uitspraak van W.F. Albright, die kort na de ontdekking van de rollen van de Dode Zee, sprak van de grootste handschriftenvondst van deze eeuw, heeft Geza Vermes de trage publicatie van deze belangwekkende geschriften het grootste schandaal van de eeuw genoemd. Dertig à veertig jaar na hun ontdekking was een aanzienlijk deel van de rollen, speciaal uit grot 4, met uitzondering van de „happy few” nog steeds niet toegankelijk voor de wetenschappelijke wereld. Het feit leidde tot grote ontevredenheid bij vele geleerden en tot herhaalde wilde gruchten, als zou men de bewuste rollen achterhouden, omdat het Vaticaan en het Joodse rabbinaat voor het Christelijke en Joodse geloof onwelgevallige gevolgen van hun uitgave verwachtten. De met name in de Verenigde Staten van Amerika ontketende campagne om zich toegang tot de inhoud van de niet-gepubliceerde rollen te verschaffen leidde uiteindelijk tot het besluit van de directeur van het Huntington-museum in San Marino, California, geïnteresseerde wetenschappers toe te staan kennis te nemen van de daar opgeslagen fotokopieën van de geschriften¹. Het museum beschikte over deze bescheiden, omdat men destijds uit veiligheidsoverwegingen fotomateriaal van alle in het Rockefeller-museum te Jeruzalem bewaarde manuscripten had laten onderbrengen bij een aantal wetenschappelijke

¹ Vgl. het ietwat gekleurde verslag van N. GOLB, The Freeing of the Scrolls and its Aftermath, *The Qumran Chronicle* 2/1 (1992), 3-25.

instellingen in de U.S.A. en Engeland, weliswaar onder het uitdrukkelijk beding de inhoud daarvan niet wereldkundig te maken.

De achtergrond van dit verbod is in de laatste jaren doorgaans verzwegen. Het is daarom goed daarop kort in te gaan. Na de ontdekking van de rollen in grot 1 van Qumrân vond in 1948 de verdeling van Palestina in een Israëliisch en Jordaans deel plaats. Qumrân was gelegen in het Jordaanse deel, zodat de vondsten die naderhand in grot 1 en de overige tien grotten werden gedaan, aangeboden werden aan het Rockefeller-museum (Palestijns Archaeologisch Museum) in het Jordaanse Oost-Jeruzalem. De aankoop van de betreffende rollen deed na verloop van een aantal jaren zo'n aanslag op het budget van het museum dat het zich gedwongen zag naar wegen te zoeken zijn fondsen te versterken ten einde in staat te blijven nieuwe handschriften te verwerven. Daarom werd aan westerse wetenschappelijke instellingen op voorwaarde van betaling van aanzienlijke sommen het exclusieve bewerkings- en publicatierecht van de reeds aangekochte manuscripten aangeboden: de geschriften zelf zouden het bezit van het museum blijven, maar de bewuste instellingen zouden te allen tijde toegang tot deze hebben. Om het verlorengaan van de rollen te voorkomen gingen een aantal westerse wetenschappelijke instellingen op dit aanbod in. Zo kocht de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen met steun van ZWO, de voorloper van het huidige NWO, het exclusieve bewerkings- en publicatierecht van een groot deel van de geschriften uit grot 11 van Qumrân. In de Verenigde Staten van Amerika geschieden soortgelijke aankopen. De bewerking en publicatie van de betreffende geschriften werden door de wetenschappelijke instellingen aan door hen aangewezen deskundigen gedelegeerd. Dat leidde noodzakelijk tot een situatie waarin slechts weinigen toegang hadden tot de aangekochte documenten. Dit alles zou nauwelijks tot moeilijkheden hebben geleid, ware het niet dat met name in de Verenigde Staten de publicatie van de aangekochte geschriften ernstige vertraging ondervond. Daarvoor zijn goede redenen aan te voeren: de bestudering van de rollen was doorgaans toevertrouwd aan Oud- en Nieuwtestamentici, die de uitgave van de manuscripten naast hun gewone dagtaak moesten verrichten. De bewerking van een deel van de handschriften lieten zij daarom deels over aan jonge promovendi. De generatie van degenen die getuige waren geweest van de eerste vondsten, begon uit te sterven en anderen moesten zich inwerken om hun taak over te nemen. Zo verstreken decennia, waarin relatief weinig teksten wereldkundig gemaakt werden. Het besluit van de directeur van het Huntington-museum de fotokopieën van alle rollen ter beschikking te stellen van wie dat wenste, is gezien het sterk vertraagde tempo van de publi-

catie van de rollen uit grot 4 weliswaar begrijpelijk, maar ging niettemin totaal voorbij aan het exclusieve bewerkings- en uitgaverecht dat door wetenschappelijke instellingen voor veel geld verkregen was. Overwogen is een gerechtelijke procedure tegen het museum aan te spannen, maar daarvan is uiteindelijk afgezien. Besloten werd de handschriften van Qumrân in totaliteit op microfiches uit te geven. De publicatie, die door E. Tov geredigeerd werd, heeft thans bij Brill (Leiden) het licht gezien.

Nieuwe teksten

Tot de in de loop van het laatste decennium uitgegeven teksten behoren „de liederen voor het sabbatsoffer”, die in de resten van acht handschriften uit grot 4, in één sterk beschadigd manuscript uit grot 11 en in een fragment uit Masada ons bekend geworden zijn². De in deze handschriften bewaarde tekst is niet toereikend om het gehele geschrift, dat ons een blik verschaft in de opvattingen van de Qumrâncommunity aangaande de hemelse liturgie en de hemelse tempel, te reconstrueren. De liederen, dertien in getal, zijn bestemd voor het eerste kwartaal van het jaar naar de kalender van Qumrân en vertonen een strenge compositie, waarbij het getal zeven zowel de inhoud als de opbouw bepaalt. Wij worden getuige gemaakt van Gods engelen en hun functies, de relatie tussen het hemelse en het aardse priesterschap, de lofprijzing die de hiërarchisch gestructureerde hemelse engelscharen de Allerhoogste toebrengen, en de liturgie van de als levende wezens voorgestelde onderdelen en voorwerpen in de hemelse tempel. Daarbij neemt de *merkaba*, de goddelijke troonwagen, die wij uit Ezechiël 1 en 10 kennen, een belangrijke plaats in, niet echter, zoals in de latere mystiek-bespiegelende literatuur van de *Hekhalot* het geval is, als statisch voorwerp van een geschonken visioen, maar als bewegend voorwerp, dat zelf aan de lofprijzing van de Allerhoogste deelneemt. De lofprijzing die de onderdelen van de hemelse tempel samen met de engelen aanheffen, werpt een welkom licht op een aantal teksten in de Openbaring van Johannes, bijvoorbeeld op 3:12, waar aan de „engel van de gemeente van Filadelfia” geschreven wordt: „Wie overwint, hem zal Ik maken tot een zuil in de tempel van mijn God”, en op 9:13-14, waar de vier horens van het gouden altaar dat voor God staat, sprekende worden ingevoerd. Merkwaardig is dat in geen van de liederen de inhoud van de lofprijzing van de hemelse liturgie vermeld wordt. De God vererende engelen zwijgen op merkwaardige wijze, getuige de volgende tekst:

² Vgl. C. NEWSOM, *Songs of the Sabbath Sacrifice: A Critical Edition* (Harvard Semitic Studies 27), Atlanta GA 1985.

De cherubs vallen voor zijn aangezicht neer en zegenen (Hem). Als zij zich verheffen, wordt een geluid van goddelijke stilte gehoord en overstelpende jubel, als hun vleugels zich verheffen, het geluid van goddelijke stilte.

De laatste woorden herinneren ons aan het suizen van een zachte stilte, waarin God zich volgens 1 Kon. 19:12 bij de Horeb aan de profeet Elia openbaarde.

Zeer interessant is ook een arameese apocalyptische tekst die ons op een fragment uit vroegherodiaanse tijd is overgeleverd en de resten van twee kolommen te zien geeft. Het staat bekend als 4QZoon van God (= 4Q246) en werd eerder aangeduid als 4Qps(eudo)Dan(iël)ar^{a3}. Het spreekt van een gestalte die „Zoon van God genoemd zal worden en als Zoon van de Allerhoogste zal worden aangeduid”, wiens koninkrijk geen einde zal nemen. Terminologie en thematiek vertonen verrassende overeenkomsten met de aankondiging van de geboorte van Maria's Zoon in Lukas 1:30-33. Of de tekst van het fragment in strenge zin als messiaans moet worden opgevat, is weliswaar omstreden, maar er zijn goede redenen om deze interpretatie te onderschrijven. Mede in het licht van de Gelijknissen in I Henoch en gegevens uit IV Ezra is deze vondst van uitzonderlijke betekenis, omdat zij bevestigt dat men in Joodse kringen vóór het begin van onze jaartelling geweten heeft van een „hemelse” Messias.

Bijzondere informatie over de oorzaken die leidden tot de breuk van de Qumràngemeenschap met de hoofdstromingen van het Jodendom in de tweede eeuw v. Chr., is ons sedert enige jaren bekend geworden door eerste gegevens over een geschrift dat als „Enige voorschriften van de Wet” betiteld is⁴. Van dit werk zijn ons zes fragmentarische manuscripten bewaard gebleven, die in een taal geschreven zijn die sterk aan het Mischna-Hebreeuws doet denken. Ongeveer 120 regels van de oorspronkelijke tekst kunnen worden gereconstrueerd. Het gaat om een brief die mogelijk door de leider van de gemeenschap van Qumrân verzonden is aan het hoofd van zijn opposenten, waarschijnlijk de Jeruzalemse hogepriester, en waarin uiteengezet wordt waarom men zich tot een schisma gedwongen heeft gezien. Deze acte van afscheiding bevat na een liturgische kalender een lijst van de wetsvoorschriften waarin de afgescheidenen verschillen van gangbare opvattingen, en een epiloog, waarin wordt uiteengezet waarom het tot een breuk moest komen en andersdenkenden worden aan-

³ Zie thans E. PUECH, Fragment d'une apocalypse en araméen (4Q246 = pseudo-Dan^d) et le „Royaume de Dieu”, *Revue Biblique* 99 (1992), 98-131.

⁴ Vgl. E. QIMRON and J. STRUGNELL, An Unpublished Halakic Letter from Qumran, *Biblical Archaeology Today. Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem, April 1984*, Jerusalem 1985, 400-407.

gezet de standpunten van de gemeenschap te onderschrijven. De zaken waarom het gaat, zijn voor ons gevoel nauwelijks meer dan futiliteiten, die betrekking hebben op de cultische kalender, reinheidsvoorschriften voor de tempel en de heilige stad, en voorschriften betreffende de tienden, reinheid van het individu en het huwelijk. Men brenge echter in rekening dat de tegenstellingen die de verschillende groeperingen binnen het Jodendom vóór de val van Jeruzalem in 70 n. Chr. kenmerkten, betrekking hadden op de interpretatie van de Wet en verder dat de vromen van die tijd gedreven werden door een oprecht verlangen in volledige overeenstemming met de in de Tora neergelegde wil van God te leven.

Enige opschudding heeft één van de zeven fragmenten van 4Q285 verwekt⁵, omdat daarin sprake zou zijn van het ter dood brengen van „de vorst der gemeente, de Sprui[t van David]”. Parallellen met de dood van Jezus werden getrokken, te meer omdat elders in het Jodendom van het ombrengen van de messias geen sprake is⁶. De interpretatie berust echter op een verkeerde lezing van *whmytw nśy' h' dh śm[ħ dwyd ...* Zou *whmytw* hier „en zij zullen [de vorst der gemeente, de Spruit van David] ter dood brengen” betekenen, dan ware vóór *nśy'* de nota accusativi 'èt te verwachten. Veeleer is „de vorst van de gemeente” het onderwerp van de werkwoordsvorm en het suffix *-w* het pronomen suffixum van de derde persoon mannelijk enkelvoud, zodat te vertalen is: „en de vorst van de gemeente, de Spruit van David, zal hem doden”. Deze interpretatie strookt met het feit dat in de context Jesaja 10:34 en 11:1 worden geciteerd, waar sprake is van het „rijse uit de tronk van Isai”, die onder meer „de aarde zal slaan met de roede van zijn mond en de goddeloze zal doden met de adem van zijn lippen” (Jes. 11:4). Het valt te betreuren dat sommige geleerden sensatie verwekken door berichten de wereld in te sturen, voor en aler nauwkeurig een tekst bestudeerd te hebben. Het grote publiek kan de zaak niet controleren en wordt het slachtoffer van particuliere vooringenomenheid.

Verrassend is tenslotte ook een tekst uit grot 4, die enige jaren geleden is gepubliceerd, en die zaligsprekingen bevat, die evenals de bergrede in Matteüs 5 in een reeks verschijnen⁷. Een dergelijke formele parallel met de zaligsprekingen van het Nieuwe Testament was ons bij mijn weten tot dus-

⁵ Vgl. G. VERMES, The Oxford Forum for Qumran Research: Seminar on the Rule of War from Cave 4 (4Q285), *Journal of Jewish Studies* 43 (1992), 85-94.

⁶ Zie b.v. R. EISENMAN & M. WISE, *The Dead Sea Scrolls Uncovered*, Shaftesbury (Dorset) - Rockport (Mass.) - Brisbane (Queensland) 1992, 24vv.

⁷ Vgl. E. PUECH, Un hymne essénien en partie retrouvé et les Béatitudes. 1QH V 12 - VI 18 (= XIII - XIV 7) et 4QBéat., *Mémorial Jean Carmignac*, éd. par F. García Martínez et E. Puech, Paris 1988, 59-88 (= *Revue de Qumrân*, tome 13).

verre niet bekend en laat ons zien dat althans in formeel opzicht Matteüs 5 niet op zichzelf staat. De tekst luidt in vertaling:

[Zalig die de waarheid spreekt] met een zuiver hart
 en op wiens tong geen laster is.
 Zalig die vasthouden aan haar inzettingen
 en die niet vasthouden aan de wegen van het kwaad.
 Zalig die bij haar zweren
 en zich niet begeven op de wegen van de dwaasheid.
 Zalig die haar zoeken met reine handen
 en haar niet zoeken met een bedrieglijk hart.
 Zalig de mens die de Wijsheid bereikt heeft,
 die wandelt in de Wet van de Allerhoogste
 en zijn hart richt op haar wegen;
 die zich toelegt op haar onderwijzingen
 en steeds behagen schept in haar terechtwijzingen;
 die haar niet verstoot in de moeiten der beproeving
 en in de tijd van de benauwdheid haar niet verlaat;
 die haar niet vergeet [in de dagen] van de verschrikking
 en in de verdrukking van zijn ziel haar niet veracht.

De compositie van deze zaligsprekingen is weloverwogen. Begonnen wordt met een uit vier zinnen bestaande reeks die zowel positief als negatief is geformuleerd. Daarna komt de uitspraak: „Zalig de mens die de Wijsheid bereikt heeft”, waarna vier positieve kenmerken van de persoon genoemd worden, gevolgd door vier zinnen met een negatie („die niet ...”). Als centrale zin springt „Zalig de mens die de Wijsheid bereikt heeft” in het oog, waarbij „Wijsheid” ongetwijfeld voor onbesproken Wetsonderhouding staat.

Inhoudelijk (en deels ook formeel) verschillen deze zaligsprekingen opvallend van de eschatologisch gerichte van Matteüs 5:

Zalig de armen van geest
 want hunner is het Rijk der hemelen.
 Zalig die treuren
 want zij zullen getroost worden.
 Zalig de zachtmoedigen
 want zij zullen de aarde beërven etc.

Met bovengenoemde teksten is slechts een beperkte greep gedaan uit het materiaal dat ons momenteel ter beschikking staat. Zij mogen evenwel een idee geven van de nieuwe informatie die de rollen van de Dode Zee ons verstrekken over het Jodendom uit de tijd rondom het begin van onze jaartelling, en van hun betekenis voor de kennis van de wereld van het Nieuwe Testament.

De overlevering van het Oude Testament

De rollen van de Dode Zee hebben een bijzondere bijdrage geleverd aan onze kennis van de tekstgeschiedenis van het Oude Testament⁸. Van de ongeveer 800 handschriften die in de grotten van Qumrân ontdekt zijn, zijn ongeveer 200 bijbelhandschriften. Zij vertegenwoordigen alle boeken van de Hebreeuwse bijbel met uitzondering van Nehemia en Ester. Aangezien resten van een Ezra-manuscript ontdekt zijn en Nehemia tot dezelfde rol behoort zal hebben, is het ontbreken van laatstgenoemd geschrift toeval. Ester behoorde evenwel niet tot de heilige boeken van de gemeenschap van Qumrân, getuige het feit dat in geen van de rollen van de Dode Zee sprake is van het Poerimfeest. Onder de bijbelmanuscripten zijn de boeken Deuteronomium, Psalmen en Jesaja het meest prominent vertegenwoordigd, die boeken die ook in niet-bijbelse geschriften van Qumrân het meest geciteerd worden. De bijbelhandschriften, waarvan de oudste teruggaan tot de tweede helft van de derde eeuw v. Chr., zijn meer dan 1000 jaar ouder dan de Codex Leningradensis van omstreeks 1008, waarop onze academische uitgave van de Hebreeuwse bijbel en derhalve ook onze moderne vertalingen van het Oude Testament gebaseerd zijn. Dat betekent dat wij nu in staat zijn de geschiedenis van de tekst van het Oude Testament vanaf ongeveer 200 v. Chr. na te gaan.

Na de val van Jeruzalem in 70 n. Chr. is één bepaald teksttype, dat in omloop was bij die Joden die geestelijk de catastrofe van de eerste opstand hebben overleefd, namelijk de Farizeeën, normatief geworden voor de tekstoverlevering van het Oude Testament. Getuige de vondsten van Qumrân was er echter, althans in grote delen van het heilige land, vóór 70 n. Chr. een pluriforme teksttraditie. Tot voor kort meende men bij de tekstoverlevering van het Oude Testament onderscheid te moeten maken tussen een proto-masoretisch teksttype, dat uitmondde in de tekst die onze Hebreeuwse bijbels bieden, een proto-Septuaginta-tekst, die ten grondslag ligt aan de vroegste Griekse vertaling van het Oude Testament, en een proto-Samaritaanse tekstoverlevering, die de basis vormde voor de Samaritaanse Pentateuch. De te Qumrân gevonden bijbelrollen vertonen echter een ingewikkelder beeld. Weliswaar biedt een 60% van de manuscripten een teksttype dat min of meer met de masoretische traditie overeenstemt. Maar één van de Jeremiarollen uit grot 4 bevat in Hebreeuwse tekst de kortere versie van het genoemde bijbelboek, die ten grondslag gelegen heeft aan de

⁸ Zie b.v. E. Tov, Hebrew Biblical Manuscripts from the Judaean Desert: Their Contribution to Textual Criticism, *Journal of Jewish Studies* 39 (1988), 5-37 en zijn *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis-Assen/Maastricht 1992, 155 vv.

Septuaginta-vertaling. 4QpalaeoExod^a, een in oud-Hebreeuws schrift overgeleverde rol van Exodus uit grot 4, vertoont de eigenaardigheden van het expansionistische Samaritaanse teksttype, al ontbreekt het typisch sectarische element van de Samaritanus, waarbij voorgeschreven wordt de eredienst op de berg Gerizim te verrichten. Een deel van de bijbelhandschriften van Qumrân laat zich echter niet onderbrengen bij de driedeling: proto-masoretische, proto-Septuaginta, proto-Samaritaanse tekst, omdat zij lezingen bevatten die deels met alle drie meegaan, maar deels daarvan ook afwijken. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de in oud-Hebreeuws schrift overgeleverde Leviticusrol uit grot 11.

De vondsten van Qumrân leiden tot de conclusie dat althans in grote delen van het heilige land vóór 70 n. Chr. een pluriforme tekstoverlevering van het Oude Testament heeft bestaan. Het zou onjuist zijn te menen dat enkel de gemeenschap van Qumrân deze variëteit in teksttraditie gekend heeft. Onder de rollen van de Dode Zee zijn handschriften gevonden die stammen uit de tijd vóór het ontstaan van de secte, welke derhalve van buiten af naar Qumrân gebracht moeten zijn. Ook de in Qumrân gecopiëerde bijbelrollen vertonen een pluriformiteit van tekstoverlevering. Men heeft daarom de vraag gesteld hoe deze pluriformiteit tot de principiële uniformiteit van de tekstoverlevering van het Oude Testament heeft geleid, zoals wij die na 70 n. Chr. kunnen constateren. Daarop zijn verschillende antwoorden gegeven, maar men heeft onder de indruk van de vondsten van Qumrân nagelaten zich de vraag te stellen of de probleemstelling juist geformuleerd is. Het is althans theoretisch evengoed mogelijk dat zich naast een pluriforme overlevering van de tekst van het Oude Testament elders in Palestina in kringen rond de tempel van Jeruzalem en bij Farizeeën en schriftgeleerden reeds zeer vroeg een in wezen uniforme teksttraditie heeft doorgezet. Wij beschikken voor deze these weliswaar over weinig gegevens, maar er bestaan aanwijzingen dat zij juist is. Zo laat zich namelijk ongedwongen verklaren waarom na 70 n. Chr. één bepaald teksttype, dat wij kennen uit onze edities van de Hebreeuwse bijbel, heeft kunnen doorzetten: het is de tekst die rondom de tempel van Jeruzalem in de twee à drie eeuwen voor het begin van onze jaartelling gangbaar was en door de Farizeeën, die de catastrofe van 70 overleefden, werd aangehangen. Dat zou betekenen dat de tekst van het Oude Testament, zoals wij die kennen, in het toonaangevende Jodendom reeds in de laatste eeuwen vóór het begin van onze jaartelling min of meer gestandaardiseerd was⁹. Over

⁹ Voor een nadere uiteenzetting van dit onderwerp en relevante literatuur vgl. mijn *Pluriformiteit en uniformiteit. Overwegingen betreffende de tekstoverlevering van het Oude Testament*, Kampen 1992.

de tekstoverlevering vóór de derde eeuw v. Chr. tasten wij voorlopig, misschien ook voorgoed, in het duister. Te bedenken valt dat gedurende lange tijd de teksttraditie van het Oude Testament heeft opengestaan voor toevoegingen van actualiserende en stichtelijke aard¹⁰.

De vraag hoe men in de gemeenschap van Qumrân heeft kunnen leven met afwijkende tekstoverleveringen van de Schriften, die ongetwijfeld als goddelijke openbaring werden beschouwd, laat zich beantwoorden door de overweging dat gelovigen minder behoefte hebben aan een strikt vastgelegde tekst, zolang zij in hun midden personen hebben die claimen met de Heilige Geest begiftigd te zijn en een directe toegang tot God te hebben. Als zodanig fungeerde in Qumrân de stichter van de gemeenschap, die wij kennen als de Leraar der Gerechtigheid. Zijn geestelijke invloed was beslissender dan de letter van de overgeleverde tekst.

De oorsprong en geschiedenis van de gemeenschap van Qumrân

De leden van de gemeenschap van Qumrân hebben geen historische werken geschreven, ook niet over hun eigen geschiedenis. Omdat ook de klassieke bronnen over hun lotgevallen zwijgen, zijn wij voor de reconstructie van de herkomst en geschiedenis van de communiteit op indirecte gegevens aangewezen. Deze vinden wij, afgezien van archeologische en paleografische aanwijzingen, in het bijzonder in een aantal bijbelcommentaren (de Habakkuk-commentaar uit grot 1; de Nahum-commentaar en de eerste Psalmen-commentaar uit grot 4) en in het zogenaamde Damaskusgeschrift, dat eind vorige eeuw in de rommelkamer van de Ben Ezra-synagoge in Oud-Kairo ontdekt werd, maar waarvan ook belangrijke fragmenten onder de rollen van de Dode Zee zijn opgedoken.

Reeds vroeg na de ontdekking van de geschriften uit grot 1 van Qumrân is opgevallen hoezeer hun inhoud verwantschap vertoont met de beschrijving die de Joodse auteurs Philo van Alexandrië (± 20 v. Chr. - 50 n. Chr.), Flavius Josefus (± 38 - 100 n. Chr.) en Plinius de Oudere (23-79 n. Chr.) van de Essenen geven. Laatstgenoemden vormden naast de Sadduceeën en Farizeeën vanaf het midden van de tweede eeuw v. Chr. tot 70 n. Chr. een toonaangevende religieuze stroming binnen het Palestijnse Jodendom. Bij alle te constateren overeenkomsten in de beschrijving van de Essenen tussen Philo, Josefus en Plinius enerzijds en de gegevens die ons de rollen van

¹⁰ Vgl. b.v. A. ROFÉ, *The Nomistic Correction in Biblical Manuscripts and its Occurrence in 4QSam^a*, *Revue de Qumrân* 14/54 (1989), 247-254 en E. ULRICH, *Horizons of Old Testament Textual Research at the Thirtieth Anniversary of Qumran Cave 4*, *Catholic Biblical Quarterly* 46 (1984), 613-636, spec. 617.

de Dode Zee verschaffen, anderzijds, laten zich bepaalde verschillen niet over het hoofd zien. Een aantal geleerden pleegt deze te bagatelliseren en pleit derhalve voor een volledige identificatie van de gemeenschap van Qumrân met de Essenen van de klassieke schrijvers. Anderen achten echter de mate van discrepantie tussen de gegevens zo belangrijk dat zij weliswaar niet ontkennen dat de gemeenschap van Qumrân uit de Essenen is voortgekomen, maar toch pleiten voor de these dat de gemeenschap een numeriek relatief kleine Esseense splintergroep vormde. Naar mijn mening heeft deze opvatting de beste papieren. De gemeenschap van Qumrân is blijkbaar ontstaan toen een zich door Gods Geest geïnspireerde gestalte, die wij enkel kennen onder de titel „De Leraar der Gerechtigheid”, in conflict raakte met „De man van de leugen”, die bij de Essenen een leidende positie innam, en bijgevolg ook met de „Goddeloze Priester”, blijkbaar een aanduiding voor een Hasmonese hogepriester in Jeruzalem. Toen de Leraar en zijn volgelingen zich daar niet konden handhaven, trokken zij zich in de woestijn van Qumrân terug¹¹.

Vele pogingen zijn ondernomen de Leraar der Gerechtigheid en de Goddeloze Priester met ons uit andere historische bronnen bekende personen te identificeren. Wat de Leraar betreft, is niet te rekenen met een vereenzelving die algemene instemming zal vinden. Als onze these juist is, dat de gemeenschap van Qumrân numeriek slechts van geringe omvang is geweest, is het niet verwonderlijk, dat wij zijn eigenaam nooit zullen kennen. Voor de identificatie van de Goddeloze Priester zijn vele personen voorgesteld, maar de voorkeur van de meesten is uitgegaan naar de Makkabeeër Jonathan, die van 153/2 - 143/2 het hogepriesterlijke ambt in Jeruzalem bekleedde¹². Men beroept zich daarbij op een passage in de Habakuk-commentaar, waarin vermeld wordt dat God de goddeloze priester in de macht van zijn vijanden gegeven heeft om hem „met een vernietigende slag te vernederen” (IX,10). Aangezien Jonathan inderdaad door zijn vijanden is omgebracht, hetgeen van geen der andere Hasmonese vorsten zo gezegd kan worden, blijkt de identificatie van de goddeloze priester met deze broer van Judas Makkabaeus op het eerste gezicht aannemelijk. Andere gegevens in de Habakuk-commentaar aangaande de goddeloze priester laten zich echter moeilijk met Jonathan in verband brengen. Aan het slot van de rol is er sprake van dat God hem de daden *zal* vergelden, die hij de armen heeft aangedaan (XII,2-3). Daar wordt de dood van de

¹¹ Vgl. F. GARCÍA MARTÍNEZ, Qumran Origins and Early History: A Groningen Hypothesis, *Folia Orientalia* 25 (1988), 113-136.

¹² Zo b.v. G. VERMES, The Essenes and History, *Journal of Jewish Studies* 32 (1981), 18-31.

goddeloze priester nog verwacht. Elders in het geschrift wordt melding gemaakt van een vervolging die de goddeloze priester op de Grote Verzoendag tegen de Leraar der Gerechtigheid uitvoerde „op de plaats van zijn ballingschap” (XI,6). Daarmee lijkt Qumrân, het toevluchtsoord van de Leraar en zijn volgelingen bedoeld te zijn. Archeologische gegevens pleiten er intussen voor dat Qumrân niet vóór 130 v. Chr. door de gemeenschap van de Leraar bewoond kan zijn geweest, meer dan 20 jaar na de dood van Jonathan. Vanwege al deze gegevens pleit het tweede onderdeel van de zogeheten „Groninger hypothese” er dan ook voor de term „goddeloze priester” te beschouwen als een aanduiding van een aantal hogepriesters van Jeruzalem in successie, vanaf Judas Makkabaeus tot en met Alexander Jannaeus. Naar deze vooronderstelling wordt met uitzondering van Aristobulus I, die slechts één jaar hogepriester en koning was (104-103), naar hen allen in de Habakkuk-commentaar verwezen¹³. Is deze hypothese juist, dan moet de Leraar der Gerechtigheid sedert de tijd van Jonathan zijn opgetreden en zijn activiteit tot aan het begin van de regering van Johannes Hyrkanus I hebben voortgezet. De eerste tijd, gedurende de regering van Jonathan en van zijn broer en opvolger Simon, zal zich gekenmerkt hebben door aanzienlijke spanningen tussen de Leraar der Gerechtigheid en de leidende geestelijkheid van Jeruzalem, totdat eerstgenoemde zich gedwongen zag de wijk te nemen naar Qumrân.

De eerlijkheid gebiedt te erkennen dat deze historische reconstructie niet algemeen aanvaard is. Sommigen menen dat de gemeenschap van Qumrân vroeg in de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr. is ontstaan, anderen plaatsen het optreden van de Leraar in de eerste helft van de eerste eeuw v. Chr. Deze opvattingen zijn niet los te maken van de vraag of de gemeenschap van Qumrân met de uit de klassieke bronnen bekende Essenen identiek is of daarvan een afsplitsing vormde. Alles overziende pleiten de ons ter beschikking staande gegevens, ook die van palaeografische aard, voor het ontstaan van de Qumrâncommunity in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr.

Een andere vraag, waarover zich het eerste deel van de „Groninger hypothese” uitsprekt, betreft de herkomst van de Essenen, waaruit de secte van Qumrân kennelijk is voortgekomen. Doorgaans zoekt men de oorsprong van de Essenen bij de Hasidîm, de „vromen” ten tijde van de Makkabeese opstand van 167-164 v. Chr., van wie ons in I Makkabeeën

¹³ Vgl. A.S. VAN DER WOUDE, Wicked Priest or Wicked Priests? Reflections on the Identification of the Wicked Priest in the Habakkuk Commentary, *Journal of Jewish Studies* 33 (1982), 349-359.

2:42; 7:13 en II Makkabeeën 14:6 melding wordt gemaakt¹⁴. Zij scharden zich aanvankelijk aan de zijde van de Makkabeeën, maar kort na de herinwijding van de tempel wendden zij zich van hen af. De herkomst van de Essenen bij de Hasidîm te zoeken, stuit echter op moeilijkheden vanwege het simpele feit dat wij over de Hasidîm vrijwel niets weten. Merkwaardig is dat in de Dode Zeerollen geen verwijzingen naar de Makkabeese opstand gevonden worden, hetgeen toch merkwaardig mag heten, wanneer de Essenen voortgekomen zouden zijn uit de Hasidîm, die althans tijdelijk aan de zijde van de Makkabeese opstandelingen tegen Antiochus IV Epifanes hebben gestaan.

Op basis van een gedetailleerde uitleg van de eerder genoemde Damaskusgeschrift zoekt Murphy O'Connor de herkomst van de Essenen in de Babylonische diaspora¹⁵. Omstreeks 165 v. Chr. zou een groep conservatieve Joden uit het Tweestromenland naar Palestina getrokken zijn, waar zij de gezagsdragers zouden hebben veroordeeld en anderen zouden hebben opgeroepen zich bij hen aan te sluiten. Rond 152 v. Chr. zou de Leraar der Gerechtigheid, die in het zogeheten intersacerdotium, het hogepriesterloze tijdvak van 159-153/2, de facto de hogepriesterlijke taken zou hebben waargenomen, maar daarna door Jonathan ter zijde geschoven zou zijn, hun zijde gekozen hebben en hen kort daarna ten gevolge van een conflict met de „man van de leugen” hebben opgeroepen met hem naar Qumrân te trekken. De these is echter te zwak gefundeerd om te kunnen overtuigen. Van een terugkeer van ballingen is in het Damaskusgeschrift geen sprake en de opvatting dat de betreffende personen zich onder leiding van de Leraar der Gerechtigheid reeds ten tijde van Jonathan in Qumrân vestigden, weerspreekt de achaeologische gegevens, die niet op een bewoning van het plateau van Qumrân eerder dan tegen het einde van de tweede eeuw v. Chr. wijzen.

Volgens de Groninger hypothese, die wat dit onderdeel betreft, door García Martínez is ontwikkeld¹⁶, stamt de beweging van de Essenen uit apokalyptische kringen uit het eind van de derde en het begin van de tweede eeuw v. Chr. Daarvoor pleiten de overeenkomsten, die de rollen van de Dode Zee vertonen met de ideologie van de uit die tijd stammende Henoch-literatuur, en het feit dat de latere Qumrângemeente ook zelf apokalyptische werken heeft voortgebracht. Het Essenisme is derhalve ook van oorsprong een Palestijns-apokalyptische geloofsgemeenschap geweest.

¹⁴ Zo b.v. G. Vermes, a.w.

¹⁵ J. MURPHY O'CONNOR, The Essenes in Palestine, *Biblical Archaeologist* 40 (1977), 100-124 en dez., The Damascus Document Revisited, *Revue Biblique* 92 (1985), 223-246.

¹⁶ F. GARCÍA MARTÍNEZ, a.w.

Dit standpunt is niet onweersproken gebleven, maar vindt (als ik mij niet vergis) toenemend aanhang. Eventueel kan men de these in verband brengen met de opvatting dat de Essenen uit de Hasidîm uit de tijd van de Makkabeese opstand zijn voortgekomen, op voorwaarde dat men veronderstelt dat de laatstgenoemden althans in sterke mate apokalyptisch beïnvloed waren.

Toegegeven moet worden dat wij over de geschiedenis van de gemeenschap van Qumrân spaarzaam zijn ingelicht. Het is het meest waarschijnlijk dat zij een afsplitsing van de Essenen vormde, ontstaan door de autoriteit waarmee de Leraar der Gerechtigheid een aantal priesters en leken aan zich wist te binden. Zij stamt uit de tweede helft van de tweede eeuw n. Chr. Dienovereenkomstig vinden wij vanaf ongeveer 130 v. Chr. in de bibliotheek van Qumrân geen geschriften die nadien buiten de gemeenschap gecomponeerd zijn, maar is aan de andere kant de Joodse literatuur van vóór die tijd ruimschoots vertegenwoordigd, waaronder met uitzondering van Ester alle boeken van de Hebreeuwse Bijbel en grote delen van de Henochliteratuur, alsmede Jezus Sirach, Tobit en Jubileeën.

Voortgezette studie en de publicatie van tot dusverre onuitgegeven teksten zal ongetwijfeld in bepaalde opzichten leiden tot bijstelling of revisie van thans ingenomen standpunten. Het fragmentarische karakter van het overgrote deel van de handschriften bemoeilijkt in niet geringe mate een juiste historische en religieuze inschatting van de inhoud van het beschikbare materiaal. In het bovenstaande is slechts een greep gedaan uit de gegevens waarover wij beschikken, en is slechts een aantal themata aangesneden die aandacht verdienen. Wij zullen moeten waken voor een pan-Qumrânisme, een neiging het vroege Jodendom en het vroege Christendom overwegend in het licht van de rollen van Qumrân te benaderen. Maar dat neemt niet weg dat zij als authentieke literatuur van een gemeenschap uit die tijd van blijvende waarde zijn voor onze kennis van het Jodendom rondom het begin van onze jaartelling en als achtergrondinformatie voor de studie van het Nieuwe Testament. In elk geval hebben de rollen van de Dode Zee ons in toenemende mate geleerd, wat wij eigenlijk al wisten, maar wat in de praktijk vaak vergeten en speciaal in populaire literatuur meermalen verzwegen wordt: dat het Jodendom van Jezus' dagen en daarvóór een pluriform fenomeen is geweest, in mening opzicht verschillend van het latere, meer uniforme rabbijnse Jodendom.



Fig. 1 — Uitgerold fragment van een rol die apocryphe psalmen bevatte (Siglum: 11QPsAp^a). Deze tekst is gepubliceerd door J.P.M. VAN DER PLOEG, „Un petit rouleau de psaumes apocryphes”, in: *Tradition und Glaube. Festgabe für K.G. Kuhn*, Göttingen 1971, 128-139.

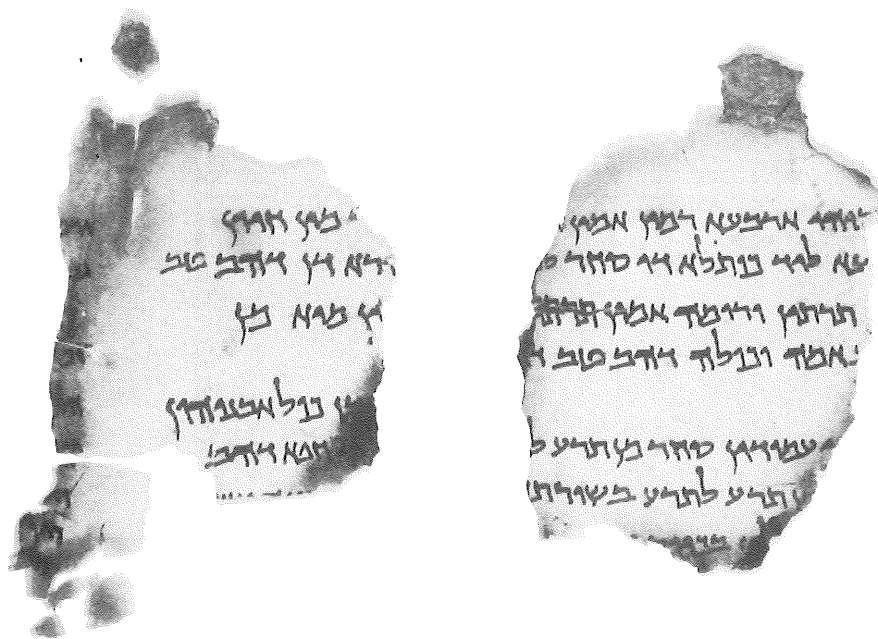


Fig. 2 — Fragmentjes van een tekst over „het nieuwe Jeruzalem”, ook een eschatologische verwachting (Siglum: 11QNJ). Deze tekst werd uitgegeven door F. GARCÍA MARTÍNEZ van het Groninger Qumran-Instituut: „The Last Surviving Columns of 11QNJ” in: *The Scriptures and the Scrolls. Studies in honour of A.S. van der Woude*, Leiden 1992.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel.* (1983; 116 p.) f 45.—

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f 70.— (leden f 45.—

De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaften uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f 25.— (leden f 15.—

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f 65.— (leden f 45.—

Een studie naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f 65.— (leden f 45.—

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Wollemm de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Orientalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing* (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f 80.— (leden f 50.—

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

Nieuw

Supplementen Ex Oriente Lux, deel 2 (8vo, 144 p., 20 ill.; Leiden/Leuven 1993; ISBN 90-72690-09-5):

LANDBOUW EN IRRIGATIE IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De landbouw ontstond meer dan tienduizend jaar geleden in het Nabije Oosten en vormde spoedig de voornaamste basis van bestaan voor de zich ontwikkelende kulturen van de „vruchtbare halve maan”. Landbouw vereist water en het verkrijgen en goed gebruiken daarvan was daar niet eenvoudig. In veel streken viel (te) weinig regen en was men op kunstmatige irrigatie aangewezen en overal maakten landschap en klimaat een zorgvuldig beheer van het water nodig. Dit vereiste technische voorzieningen (dijken, stuwen, sluisen, kanalen, terrassen), die vroegen om management en regels voor waterverdeling en onderhoud. Landbouw was seizoensgebonden en arbeidsintensief en bepaalde zo het patroon van het leven op het land.

De vijf bijdragen in dit boek beschrijven deze aspecten, zowel de landbouw en het leven op het platteland als de irrigatie, in *Egypte, Mesopotamië en Palestina*. De auteurs zijn deskundigen die putten uit de originele geschreven bronnen en de archaeologische gegevens, waarbij dankbaar gebruik gemaakt wordt van oude Egyptische afbeeldingen. De bijdragen zijn:

- T.G.H. JAMES, Het leven op het platteland in het oude Egypte
- E. ENDESFELDER, Het vraagstuk van de irrigatie in het faraonische Egypte
- K.R. VEENHOF, Mesopotamië: het land en het water
- C.H.J. DE GEUS, Het belang van archeologisch onderzoek naar de Palestijnse landbouwterrassen
- D.C. HOPKINS, Het plattelandsleven: de strijd van het vroege Israël om het bestaan.

Het boek is interessant voor archeologen, historici en bijbelwetenschappers en voor wie belang stelt in de geschiedenis van de cultuur en de techniek. Per kultuurgebied wordt een beknopte bibliografie geboden. Enkele artikelen werden uit het Duits en Engels vertaald. De redactie berustte bij D. van der Plas, B. Becking en D. Meijer. De uitgave kwam tot stand met steun uit het Goderie-Fonds en is een coproductie met Uitgeverij Peeters te Leuven.

Leden van Ex Oriente Lux kunnen dit boek bestellen tegen een *gereduceerde ledenprijs* (30% beneden de boekhandelsprijs), door overmaken van fl. 24.— (inclusief porti en verzendkosten) op *postgiro no. 229501 van Ex Oriente Lux*, Leiden, met de vermelding „Landbouw”.

Exemplaren van deel 1, *De Schepping van de Wereld*, zijn nog verkrijgbaar. Door overmaken van fl. 45.— op hetzelfde gironummer, met vermelding „Landbouw en Schepping”, krijgt U beide delen toegezonden.